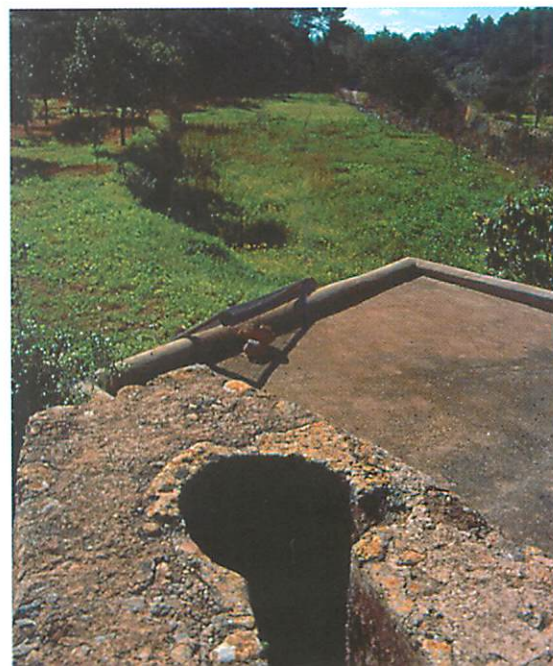
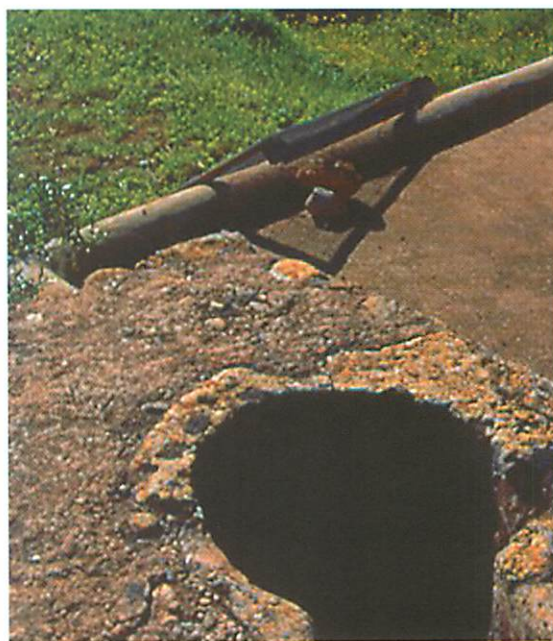

fites

núm 6 · any 2006

Aquesta publicació ha rebut un ajut econòmic de

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

Consell Insular
d'Eivissa i Formentera

S U M A R I

Editorial	2
Per memòria	5
Excavaciones en el subsuelo del Museo Monográfico del puig des Molins Ana Mezquida Ort	15
¿Qué nos dicen los huesos? Antropología física de Ibiza Nicolás Márquez Grant	25
Yabisa i l'estudi sobre la migració i colonització berber i àrab <i>de les Illes Balears</i> Helena Kirchner	39
Notes breus Una mostra de solidaritat Pitiüsa. L'"Aguinaldo del soldado" de 1896. Núria Benito Muñoz	48
Novetats bibliogràfiques	51
Una ullada a Internet Ferran Nogués i Tolnay	57
Informació del MAEF Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera l'any 2005 Jordi H. Fernández	59
Información de l'AAMAEF Memoria de las actividades realizadas por la AAMAEF en el año 2005 Ana Mezquida Orti	73

FITES núm. 6 • any 2006

EDITA: Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera
Via Romana, 31 • 07800 Eivissa
Tel. 971 30 17 71 • Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net

DIRECTOR: Benjamí Costa Ribas

**SECRETÀRIA
DE REDACCIÓ:** Ana Mezquida Orti

**CONSELL
DE REDACCIÓ:** Jordi H. Fernández Gómez
Antoni Ferrer Abárzuza
Vicent Marí Costa
Ernest Prats García

**MAQUETACIÓ, IMPOSICIÓ I
IMPRESSIÓ:** Impremta Ibosim, SL
carrer de Pere Francès, 20-22 • Eivissa

DIPÒSIT LEGAL: I-284-2000

PREU: 4,50 €

Editorial

Una de calç i una altra d'arena

Quan la revista d'aquesta Associació d'Amics del Museu Arqueològic compareix un altre cop a la seva cita anual amb els socis i lectors interessats, hem de dir que ho fem amb gust agredolç. En aquest darrer any hi ha hagut de tot, bo i dolent, en el panorama del patrimoni pitius; allò que es diu "una de calç i una altra d'arena". Per això, ara mateix tenim sentiments molt contraposats.

D'una banda, les obres iniciades el març de 2005 a l'edifici del Museu Monogràfic del Puig des Molins s'han desenvolupat a bon ritme i, malgrat algun lògic entrebanc en un projecte d'aquesta envergadura, la remodelació de l'immoble està gairebé acabada i els temes pendents (instal·lacions, mobiliari, projecte museogràfic...) tenen molt avançada la seva gestió. Tot fa creure, per tant, que el museu renovat podrà obrir novament les portes al públic el pròxim any 2007, justament quan es compleix el centenari de la creació del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Tot això ens omple de joia i si, com tot sembla indicar, l'any que ve tenim el museu obert i en ple funcionament, amb les seves instal·lacions modernitzades i dotades dels mitjans museogràfics més actuals, acabarem donant per bona la per altra part vergonyosa espera de dotze anys per veure complit aquest objectiu.

Però, d'altra banda, l'esperança que manifestàvem l'any passat davant la petició del Ministeri de Cultura d'un solar on poder aixecar un edifici de nova planta per a substituir al quasi centenari museu de Dalt Vila, que ja ha esgotat les seves possibilitats i que actualment pateix unes condicions que el fan inacceptable com a museu del segle XXI, s'ha vist fortament entenebrida. El Conseller de Patrimoni, en lloc de donar una ràpida resposta a una petició tan excepcional que permetria assegurar el futur ara incert d'aquest museu, ha convocat una trobada a Eivissa al més alt nivell, entre el Ministeri de Cultura, el Govern de

les Illes Balears i el propi Consell Insular, per a discutir aquest i altres temes, com la futura Biblioteca pública i el Museu Puget. Davant d'aquest fet, el nostre President ja fa un temps que es va dirigir al Conseller en una carta privada, en la que, tot reconeixent la importància dels altres temes plantejats, pregava que no es barreguessin i que es donés una resposta positiva a una situació tan favorable per l'esdevenir del Museu Arqueològic. Val a dir que l'Honorable Sr. Marí Tur va tenir la cortesia de contestar molt prest, amb una altra carta en la que assegurava que faria el millor per a resoldre tots els temes pendents amb el Ministeri, per la qual cosa aquesta associació podia estar tranquil·la. Però, sense dubtar de la seva paraula, no podem amagar que aquesta situació d'incertesa ens té amb l'ai al cor, que seguim sense entendre perquè no pot donar-se una resposta positiva a la petició del Ministeri que faria possible l'aixecament d'un nou museu que és tan necessari, ni tampoc que aquesta possibilitat s'hagi de supeditar a la resolució d'altres temes importants, però que no hi estan vinculats ni de bon tros. Tan de bo que no passi que al darrer s'acabi –com diu la gent de la mar– "embolicant s'ormeig" i es perdi una oportunitat històrica.

I què hem de dir de la necròpolis del Puig des Molins. Doncs que segueix abandonada, i que cap administració local ha fet res per millorar la seva situació. Com si aquest monument, que és la necròpolis feniciopúnica més important conservada i per això –cal recordar-ho– va ser declarada Patrimoni de la Humanitat (dins la candidatura "Ibiza: biodiversidad y cultura"), no estigués ni a l'illa ni al municipi d'Eivissa. És veritat que un projecte d'intervenció per a revaloritzar una part del jaciment, per import de 240.000 €, està en tramitació i pendent del concurs d'adjudicació, però resulta que aquest l'ha de finançar el Ministeri de Cultura a càrrec de l'1% cultural. En canvi, res no se sap d'un segon projecte,

complementari de l'anterior i pel mateix import, que ja va ser aprovat per la Comissió de Patrimoni i que havia de finançar el Consorci del Patrimoni de la Humanitat, al que ja fa molt temps que no se li coneix activitat. També hem sentit que l'Ajuntament d'Eivissa és a punt d'aprovar el Pla Especial del Puig des Molins, que reduirà notablement l'edificabilitat que permetia el planejament de 1987 a la zona circumdant, la qual cosa, indiscutiblement, és molt positiva. Però les inversions per revaloritzar el jaciment arqueològic pròpiament dit per part de Consell i Ajuntament, fins ara han estat inexistent. I aquest tema ens dol encara més ara que aviat es commemorarà la declaració per la UNESCO abans esmentada, amb la celebració batejada com a "Eivissa Medieval" que cada any organitza l'Ajuntament de Vila. Però, independentment de que aquesta celebració no té res de medieval i massa poc de cultural, perquè s'ha convertit, sobretot, en un mercat de venedors disfressats i amb preus de luxe, és ben notori que s'està promocionant només Dalt Vila, mentre que la resta de béns declarats, que són les praderies submarines de posidònia, el poblat fenici de sa Caleta i la gran necròpolis del Puig des Molins, en queden completament exclosos.

Tot i així, tampoc creiem que la promoció de Dalt Vila s'hauria de fer només amb celebracions multitudinàries d'un cop a l'any. Dalt Vila s'hauria de posar en valor amb polítiques patrimonials, econòmiques i socials efectives i a llarg termini, per a que fos un centre històric viu. Però parlar de tot això sembla només una entelèquia quan el convent dels dominics, seu del propi Ajuntament, porta més de quinze anys parcialment apuntalat per evitar el seu esfondrament; i quan aquesta institució municipal ha tingut una actuació tan lamentable en un dels edificis històrics més destacat de la ciutat, com és la casa Fonne/can Botino/can Montero. Aquesta imponent construcció va ser aixecada en la primera meitat del segle XVII per mestres genovesos, complint un encàrrec de la família de comerciants flamencs de llinatge Fonne. No obstant això, una institució que hauria de donar exemple, per a després poder exigir a tots els ciutadans l'estricta compliment de la normativa urbanística i de patrimoni, ha esbotzat un edifici morfològicament únic i carregat d'història, convertint-lo en una lamentable paròdia del que era. La gran coberta a quatre aigües sobre forjats de fusta originals (cosa que no els va lliurar de ser vilment llençats a l'abocador),

ara sembla un barret postís. Davant la greu polèmica generada, diuen els responsables municipals que s'han respectat les disposicions del PEPRI i la llei de Patrimoni. No som juristes i no entrarem en polèmiques sobre això, però dubtem molt que aquesta afirmació respongui estrictament a la realitat. De qualsevol manera, l'actuació realitzada en aquest edifici emblemàtic és molt desafortunada, es miri per on es miri.

En canvi, és motiu d'alegria la confirmació de que el futur edifici del Conservatori de Música que ha d'aixecar-se a l'Avinguda d'Espanya, on abans havia estat l'Escola d'Arts i Oficis, conservarà, pràcticament en la seva integritat, les restes arqueològiques que les excavacions prèvies varen posar al descobert. Tenim notícia de que aviat es realitzarà l'oportuna intervenció arqueològica per assegurar que la implantació dalt del terreny de les sabates de fonamentació no afectin —o ho facin mínimament— cap resta arqueològica. D'aquesta manera, la Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les Illes Balears ha sabut donar resposta adequada a la construcció d'un modern edifici per a un nou equipament cultural, sense haver de destruir testimonis valuosos de l'antiga història d'aquesta ciutat. I això, que hauria de ser el normal, encara és una excepció. Aquest cop, afortunadament, les parets d'antigues terrisseries púniques, juntament amb les tombes romanes i tardoantigues que s'hi superposaven, perfectament conservades i musealitzades als baixos del modern Conservatori, esdevindran un nou element patrimonial especialment valuós, perquè es tracta de l'únic bocí que s'ha salvat d'una àrea molt rica en restes arqueològiques, però també molt castigada pel creixement incontrolat del modern eixampla. Ara tenim posades totes les esperances en una solució igualment positiva per a les restes del solar contigu, propietat de la família Maimó, en la que els seus drets legítims siguin adequadament compensats, però assegurant també la conservació dels importants testimonis arqueològics posats al descobert (vegeu l'article de M. A. Esquembre i altres en el núm. 5 de Fites).

També ens causa satisfacció la recentíssima notícia de que el tema de ses pallisses de Cala d'Hort s'ha replantejat, i que ara la casa pagesa esdevindrà part del Museu d'Etnoografia d'Eivissa. Es parla de futures exposicions d'aquell material que el museu actualment no exhibeix, i d'altres iniciatives

com un hort annex. Felicitem, doncs, a la Conselleria de Patrimoni i als responsables d'aquest museu per aquesta important ampliació de la infraestructura i de les possibilitats de fer. Per la nostra part, creiem que aquest indret, amb una casa punicoromana ja excavada, altres restes encara pendents d'excavació, la necròpolis púnica, les tombes tardoantigues i les pallisses modernes, tot això en un radi d'uns pocs centenars de metres dins d'un marc incomparable, és únic per a donar a conèixer l'evolució històrica del camp eivissenc i de la vida pagesa, des de l'Antiguitat fins al segle XX.

El que, com ja era previsible, ha pres un rumb indesitjable, és el tema de les "autopistes", que hores d'ara constitueixen enormes ferides obertes en el territori, amb un impacte enorme –paisatgístic, ecològic i social– que ha generat una resposta popular com feia dècades que no s'havia vist. Fins i tot amb actuacions d'unitats especialitzades d'antiavalots portades de fora de l'illa, que alguna vegada han utilitzat una contundència que no sembla justificada. En els editorials dels darrers anys ja ens hem manifestat contra la desmesura d'aquestes infraestructures, contra els interessos que les promouen, i també contra les pèrdues de jaciments arqueològics i d'altres béns patrimonials que en resulten afectats. També hi ha que reconèixer que hi ha diversos equips d'arqueòlegs que estan documentant totes les restes i la informació arqueològica que els contextos descoberts puguin proporcionar. Lamentem, però, que no hi hagués hagut una actuació preventiva, des de la planificació d'aquestes grans infraestructures; perquè si algú pensava que grans remocions de terra com aquestes no afectarien jaciments arqueològics a llocs com el pla de Vila o el pla de Sant Jordi, que se sap que foren densament poblats a l'Antiguitat, això és voler tancar els ulls davant la realitat. El problema de fons és que sembla que ningú va pensar en el patrimoni a l'hora de dissenyar aquests projectes. Aleshores, les actuacions arqueològiques i les decisions posteriors a les excavacions s'han hagut de realitzar amb la pressió d'una gran obra ja en marxa, que s'ha de concloure en uns terminis precisos i en la que qualsevol petita variació implica un cost enorme (si una carretera s'ha de desviar, això no només suposa una despesa addicional molt considerable pel canvi de projecte, sinó també que hi haurà probablement nous expropiats). Però no

hauria de passar que el patrimoni es vegi sempre contra les cordes a l'hora de prendre decisions transcendents, que gairebé sempre li faran perdre el combat de la seva supervivència. Per això seguim opinant que l'arqueologia preventiva, ben planificada i executada en la fase de redacció d'aquests macroprojectes, podria haver contribuït a evitar que s'arribés –almenys en algun cas– a situacions com les viscudes recentment. Perquè, si ja sabem que molts jaciments no són visibles fins que el sòl es remou, les prospeccions sistemàtiques del terreny, els estudis territorials i l'anàlisi del patró d'assentament, juntament amb indicis com l'abundància de ceràmica en superfície o d'altres signes externs en un indret determinat, sí que permeten detectar-ne l'existència d'alguns. Llavors es poden realitzar sondeigs per a comprovar la presència de restes, excavar-les en extensió si s'escau i prendre les decisions que resultin més convients per a la seva possible conservació amb prou antelació. D'aquesta manera, les veritables actuacions d'urgència queden reduïdes a aquells jaciments que no va ser possible detectar prèviament i que són descoberts pels moviments de les màquines. La pregunta del milió és "com es paga tot això?" I la resposta és molt senzilla: a càrrec de l'1% del pressupost de l'obra que, com marca la Llei, s'ha de dedicar a inversions culturals. No cal inventar res de nou, només anant a la bibliografia dels darrers vint anys pot comprovar-se com actuacions preventives ben planificades, han estat desenvolupades amb resultats molt positius a altres indrets en similars circumstàncies.

Però, dit això, també s'ha de dir que s'han vist algunes actuacions molt lamentables per persones que deien defensar el patrimoni. És inconcebible que uns arqueòlegs que estaven excavant un jaciment darrera l'hipòdrom de Sant Jordi, siguin escridassats per fer la seva feina per un grup de gent enfurismada. Per això, cal afirmar ben clarament que al patrimoni se l'ha de defensar per ell mateix, i que no se'l pot posar en el centre de polèmiques que ni són les seves ni en res no el beneficien. No pot ser que sigui una eina d'usar i tirar, ni una arma política per a defensar altres causes, o per a reivindicar qüestions o interessos personals. I tampoc no ens sembla que sigui el camí més convenient personalitzar les culpes i voler dimonitzar determinats funcionaris, perquè tots sabem que aquelles parteixen, no dels tècnics, sinó de molt més amunt. ■

PER MEMÒRIA

TERCER CENTENARI DE L'ARRIBADA DE LES TROPES AUSTRACISTES A EIVISSA (1706)

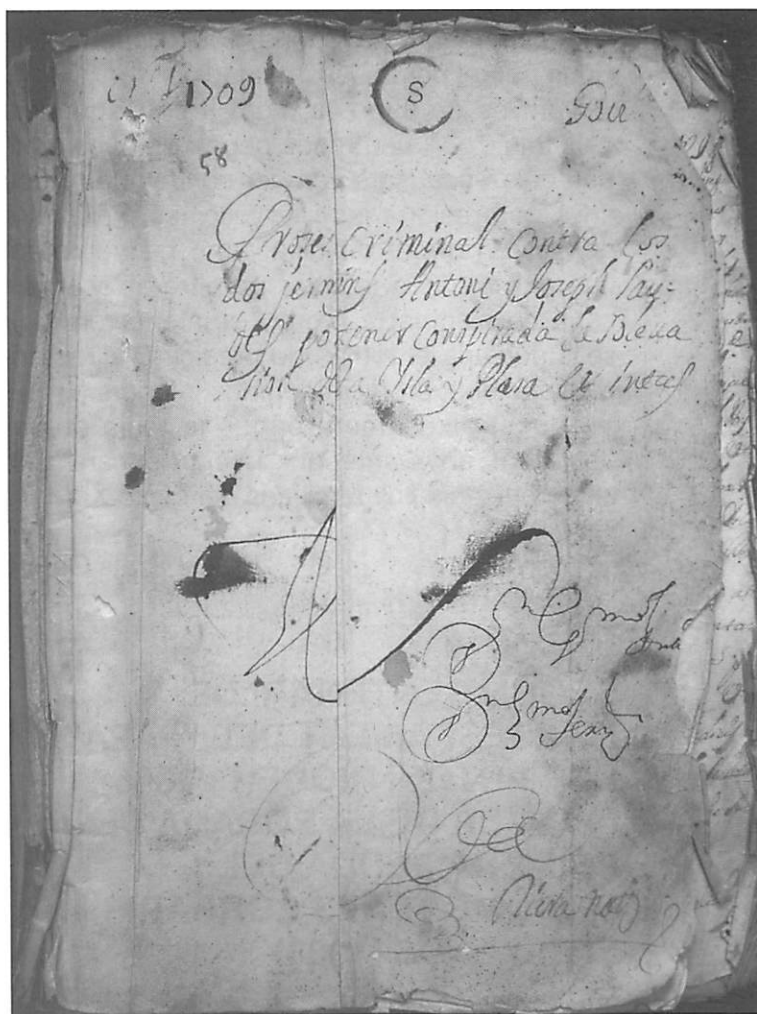
El dia 19 de setembre de 1706 arribà al port d'Eivissa una flota anglesa, amb la finalitat d'incorporar les illes Pitiüses a la causa austracista, és a dir, als seguidors de Carles d'Àustria en la seva lluita amb Felip V per aconseguir la monarquia hispana.

En un principi, els regidors de la Universitat d'Eivissa, com la resta d'autoritats de la Corona d'Aragó, acceptaren com a rei a Felip V. Així, s'envià l'agost de 1701 a Onofre de Rimbau a Mallorca, amb la finalitat de fer jurament de fidelitat al nou monarca davant el virrei.

Quan Catalunya, Aragó i el País Valencià s'afegiren a la causa austracista, a partir de l'any 1705, les rendes dels consenyors eclesiàstics (Arquebisbe de Tarragona i Ardiaca de Sant Fructuós) foren embargades, molt probablement pel fet de ser catalans.

Però tornem al moment de l'arribada de la flota anglesa al port d'Eivissa, el setembre de 1706. Després de desembarcar els seus representants, els jurats de la Universitat feren jurament de fidelitat davant el nou monarca. I no ho feren a desgrats, més que res perquè Carles d'Àustria, per guanyar adeptes a la seva causa, els oferí la possibilitat de presentar les peticions que considerassin anirien en profit de la millora de tots els pobladors.

Com és habitual, es produí també la detenció de diferents persones, a les quals es considerava com a seguidors de Felip V. Curiosament, aquestes eren Marc Ferrer (primer responsable del repoblament de Formentera, a finals del segle XVII), Baptista Botino i diferents membres de la família Laudes. Aquestes famílies formaven part de les classes més benestants de l'illa, i Josep Piña apuntà en el seu moment com a causa de la

Lligall del procés criminal contra els germans Laudes. Arxiu Històric d'Eivissa, Cúria II.1 (Fotografia de N. Benito).

seva defensa el fet que l'embargament de les rendes manat per Felip V els afavoria molt. Foren tots deportats a Palma, d'on retornaren el 1708. Però ben aviat alguns d'ells demostraren que estaven decidits a continuar amb la seva lluita. Josep i Antoni Laudes foren detinguts altra vegada el 1709, acusats de preparar un pla de sublevació. Mentre Josep va ser empresonat aviat, Antoni fugí i s'acollí a la immunitat eclesiàstica, a l'església de l'Hospitalet.

Ernest Prats García

SEGON CENTENARI D'UN AIXECAMENT PAGÈS (1806)

Segons explica Isidor Macabich, un gran nombre de pagesos dels quartons de Balansat i del Rei i es dirigiren cap a la ciutat d'Eivissa, quedant concentrats a prop d'ella. La seva intenció era demanar la derogació de les contribucions que es devien.

Com a mitjancers actuaren l'assessor del governador, el seu escrivà, el mateix governador i comandant de Marina. Tots ells foren felicitats pel rei per la seva actuació.

Com és de suposar, com a conseqüència dels fets s'obrí un procés penal. En base a ell, tres dels encausats van ser condemnats a deu anys de presidi a les illes Filipines, i a quatre de desterrament de l'illa, amb l'avertiment que qui tornàs a intentar un altre aixecament seria condemnat a mort. I si intentaven fugir se'ls doblaria el temps de presidi. D'altres encausats tengueren condemnes inferiors.

Aquest aixecament pagès ja tenia precedents ens anys anteriors, i seguí encara amb altres episodis fins a mitjans del segle XIX.

Ernest Prats García

Pagès eivissenc en un gravat de Juan de la Cruz inclòs a la Colección de trajes de España, publicada a Madrid entre 1778 i 1784 (Font: Les Pitiüses en gravats. Segle XIX, Eivissa 2002).

SEGON CENTENARI DE L'APRESSAMENT DEL "PAPA" PER ANTONI RIQUER (1806), I PRIMER DE LA POSADA DE LA PRIMERA PEDRA DEL MONUMENT ALS CORSARIS EIVISSENCES (1906)

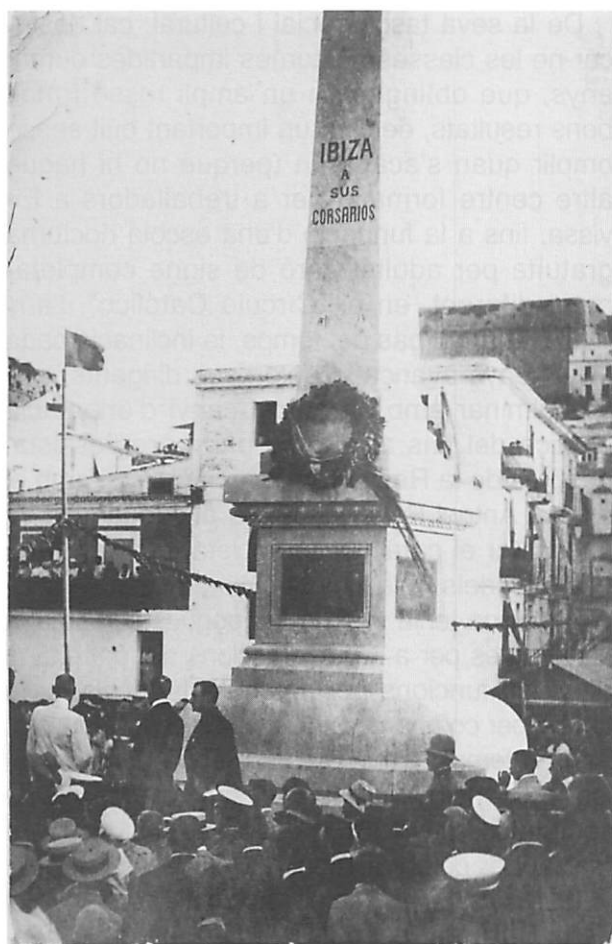
El dia 1 de juny de 1806 el corsari eivissenc Antoni Riquer apressà el vaixell anglès armat en cors de nom Felicity, comandat pel corsari Miguel Novelli, al que es coneixia amb el malnom de El Papa.

Antoni Riquer comandava un xabec (vaixell típic dels corsaris eivissencs), anomenat San Antonio y Santa Isabel. El seu desplaçament era de 72 tones i els seus armadors eren diferents particulars. El corsari anglès tenia una nau de majors dimensions (desplaçava 250 tones i anava armada amb 13 canons), i, segons la tradició, es dedicà a voltar per les zones properes a la ciutat d'Eivissa, amb la intenció de provocar.

Antoni Riquer tenia en aquell moment el seu vaixell a terra, però avisà a tota la tripulació per amarrar-lo de seguida, i sortir en persecució del vaixell anglès. Unes hores més tard, aconseguí apropar-se al vaixell anglès, però aquest tenia uns canons molt més potents, que disparà quatre vegades, i Riquer es veié obligat a allunyar-se. Per solucionar el problema, la nau eivissenca va fer una ràpida aproximació, que impedí als anglesos tornar a disparar la seva artilleria, i lligà els dos vaixells amb arpons i hi començà a llançar gran quantitat de botelles de foc, aconseguint la rendició de la nau enemiga uns vint minuts després.

Les pèrdues foren importants pels dos bàndols. A la nau eivissenca hi hagué cinc morts, entre ells el pare del mateix Antoni Riquer, que anava embarcat com a capità segon, a més de vint-i-dos ferits, dels quals en moriren dos més endavant, per mor de les ferides rebudes. Al Felicity hi hagué onze morts i vint-i-dos ferits.

Per la importància de l'apressament de Riquer, la cort decidí fer-se càrrec d'armar la seva nau, i ell va ser nomenat Alferes de

Acte d'inauguració del monument als corsaris eivissencs, el 6 d'agost de 1915. Arxiu Històric d'Eivissa.

Fragata, a més d'atorgar pensions per a les famílies dels morts i dels ferits.

La tripulació del vaixell anglès va ser intercanviada per presoners espanyols, i El Papa tornà a navegar aviat. I segons es diu, no tractava massa bé als eivissencs que feia presoners.

Antoni Riquer és un més d'entre els molts eivissencs que es dedicaren a l'activitat corsària, però se'l recorda a ell perquè el seu apresament es va fer a prop de l'illa d'Eivissa i a més, el botí va ser molt important.

Poc temps abans de la commemoració del centenari d'aquest fet, l'historiador Isidor Macabich investigava el tema del corsarisme eivissenc als segles XVIII i XIX. Tal com ens explica Joan Prats Bonet a l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera, aquest autor decidí publicar un article a la premsa local proposant la commemoració de l'esdeveniment. La idea va ser acceptada, i es creà una comissió. Aquesta decidí que el millor seria aixecar un obelisc, dedicat a tots els corsaris, a les andanes del port, a prop d'on estaven originalment les drassanes. Per a poder cobrir el cost del monument, s'organitzaren diferents activitats, com subscripcions populars, rifes...

Complint el calendari previst, el dia del centenari, l'1 de juny de 1906, es posà la primera pedra del monument. Per diferents causes, especialment la manca de fons, s'hagué d'esperar a l'any 1914 per a iniciar les obres. S'encarregà el seu disseny als arquitectes catalans August i Josep Maria Font, amb un pressupost de 9.800 pessetes.

A més de l'obelisc, el monument està format per una corona i quatre plaques de bronze. A una de les plaques es representa el vaixell d'Antoni Riquer, i a les altres tres hi ha textos al·lusius. El monument va ser inaugurat el dia 6 d'agost de l'any 1915.

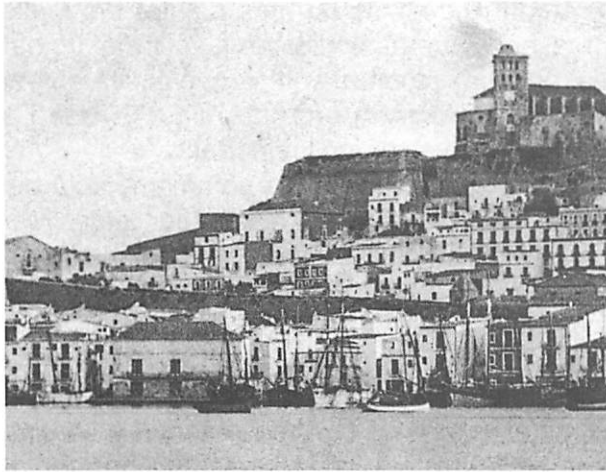
Ernest Prats García

CENT-CINQUANTÈ ANIVERSARI DE LA FUNDACIÓ DE LA ACADEMIA DEL PUEBLO (1856)

Aquesta associació cultural i política va ser una de les tres que existiren a Eivissa a la segona meitat del segle XIX, per bé que aleshores s'anomenaven "casinos". Va ser fundada el 1r de febrer de l'any 1856 en el barri de la Marina, establint-se en un local situat al núm. 5 de la plaça de la Tertúlia. No obstant això, en els inicis de l'any següent, el 19 de gener de 1857, Plácido Pereira i altres membres van presentar el plànol de l'edifici que projectaven per ubicar la nova seu, el qual estaria situat a

poca distància, en un solar que els va ser cedit davant de l'antiga Duana. De tendència marcadament progressista, en la seva primera dècada va anomenar-se "Academia del Pueblo". I, efectivament, durant una part de la seva existència va complir una important funció social perquè, volent afavorir la instrucció i el progrés de la classe treballadora, s'hi donaven classes nocturnes per a obrers. I d'aquí va prendre el seu nom.

L'any 1866 aquesta societat va ser dissolta per una real ordre governativa que disposava el tancament de totes les societats polítiques. Malgrat això, el casino va tenir continuïtat, perquè el 26 de maig d'aquell mateix any va fundar-se "El Casino del Comercio", en virtut de

Detall d'una postal de Hauser i Menem. L'Academia del Pueblo és l'edifici gran de la part inferior esquerre. Arxiu Històric d'Eivissa.

l'autorització del propi Govern i de permís del mateix per a la seva instal·lació en la mateixa seu. Per això, des d'aleshores aquest casino va ser conegut, indistintament, amb els dos noms.

En contraposició al "Liceo Ebusitano" de Dalt Vila, instal·lat a la planta baixa de la casa Montero i seu del partit moderat, el "Casino del Comercio" va ser la seu del partit progressista, que era el predominant a la Marina, i per això entre els seus membres hi hagué alguns il·lustres polítics liberals. Un d'ells va ser Antoni Palau de Mesa, coincidint que quan aquest era diputat i el seu parent Pere Palau n'era el president, l'any 1864, l'edifici i les instal·lacions del casino van ser molt millorats. En el 1868, any de "la Gloriosa" que va acabar amb la monarquia isabelina (i que a Eivissa va donar lloc a greus incidents), segons informava l'Alcalde d'Eivissa, Bartomeu Ramon, al Governador de la província, el "Casino del Comercio" tenia 93 socis de número i 7 de transeünts, "pertenecientes a todas clases honradas de la sociedad".

De la seva tasca social i cultural, cal destacar-ne les classes nocturnes impartides durant anys, que obtingueren un ampli ressò i molt bons resultats, deixant un important buit sense omplir quan s'acabaren (perquè no hi hagué altre centre formatiu per a treballadors a Eivissa, fins a la fundació d'una escola nocturna gratuïta per adults, però de signe completament diferent, en el "Círculo Católico", l'any 1892). Amb el pas del temps, la inclinació cada cop menys avançada dels seus dirigents, que va culminar amb el radical canvi d'orientació política del fins aleshores partit progressista, després de la Restauració monàrquica i amb el diputat Antoni Palau de Mesa al capdavant, va accentuar el caràcter de societat recreativa en perjudici dels objectius socials dels seus inicis.

El casino tenia una de les poques sales de la ciutat aptes per a representacions de teatre. S'hi donaven funcions per afeccionats locals, però també per companyies de còmics de fora de l'illa. Amb el temps, s'hi representaren també sarsueles i concerts de música, així com balls i festes de societat. L'any 1885 es representà una obra teatral per celebrar l'inici de les obres del port.

L'any 1890, el Casino es traslladà a l'edifici de la Salinera, ocupant-ne el primer pis, mentre que l'antic local va desaparèixer l'any 1893, en ser parcialment enderrocat l'immoble amb motiu de les obres de les andanes del port (per això, l'actual edifici, a les plantes baixa i primera del qual es troba la coneguda "Fonda Formentera", va assolir una estranya forma triangular). Aquest canvi de seu coincideix amb la seva fusió amb el "Liceo Ebusitano", formant una única entitat, de tendència conservadora, anomenada "Casino Ibicenco".

Núria Benito Muñoz

CENTENARI DE L'EDICIÓ DE L'OBRA LOS NOMBRES E IMPORTANCIA ARQUEOLÓGICA DE LAS ISLAS PYTHIUSAS (1906)

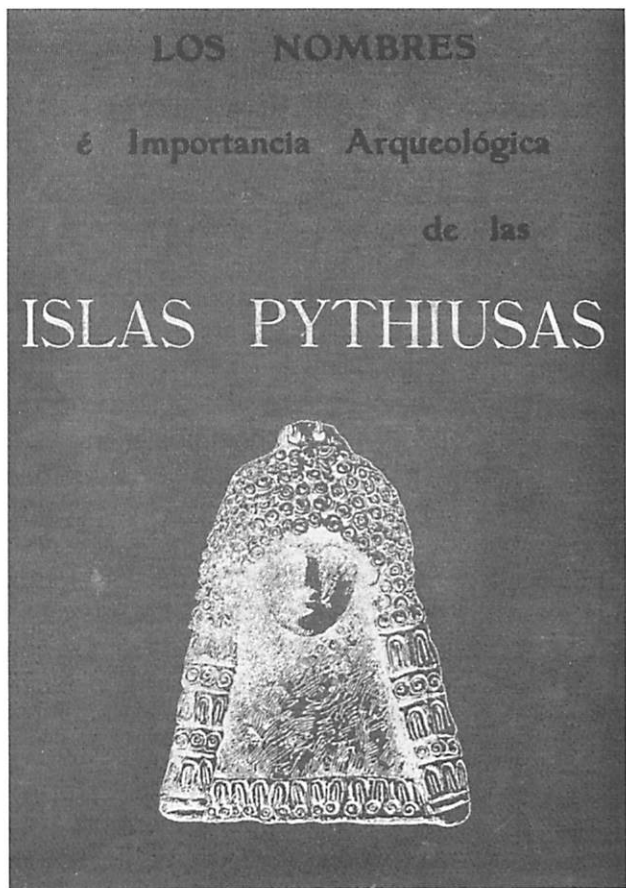
Encara que el llibre *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas* va sortir al carrer l'any 1907, la data d'edició, a la desapareguda Tipografia L'Avenç de Barcelona, que figura impresa en la portada interior és l'any 1906, per la qual cosa, enguany –quant menys de manera oficial– compleix el seu centenari.

L'autor d'aquesta obra, Joan Román i Calbet, era un arqueòleg aficionat, de professió liberal, amb estudis superiors –era advocat–, de sòlida formació humanista i de notables coneixement de les fons antigues, l'epigrafia i la numismàtica. El seu interès per l'arqueologia, que va compaginar amb una extensa i fructífera carrera política, el va portar a ser el primer Director de la Societat Arqueològica Ebusitana, quan aquesta va ser fundada el 1903. Tanmateix, una vegada que les excavacions de la Societat Arqueològica, iniciades també el 1903, varen fer evident la importància de la finca de can Francesquet, coneguda posteriorment com can Partit (una

gran part de la qual està actualment integrada en el recinte de la necròpolis del puig des Molins que s'ha conservat i declarat BIC), la va adquirir en 1905 a nom de la seva esposa, per a que les excavacions poguessin continuar. La seva posició acomodada, tant com la de la seva muller, la Sra. Vicenta Ferrer i Wallis, li va permetre, quan la Societat Arqueològica Ebusitana no va poder fer front a les despeses de les excavacions arqueològiques, costejar-les del seu patrimoni personal. D'aquesta manera, Román i Calbet va finançar els treballs realitzats a la necròpolis de Ses Torres (Talamanca), a les de Sant Antoni de Portmany –necròpolis de Portus Magnus–, a can Gabino (Formentera), al Puig des Molins –entre els anys 1906-1909–, als jaciments de can Pis i del Puig d'en Valls i als santuaris de la Illa Plana i de es Culleram. En tot moment, al seu costat va trobar la inestimable col·laboració del Sots-director de la Societat Arqueològica, Artur Pérez-Cabrero i Tur, el qual va dirigir la quasi totalitat de les excavacions realitzades als primers anys del segle XX.

Fruit d'aquestes excavacions és el llibre *Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas*, que té el mèrit indiscutible de ser la primera obra publicada sobre arqueologia ebusitana, i constitueix el primer assaig de reconstrucció històrica de les illes Pitiüses a l'Antiguitat basada no només en les fonts literàries, sinó també en les dades arqueològiques.

Analitzada sota el prisma actual, és tracta d'una obra de caràcter general sobre l'antiguitat de les Pitiüses, fidel reflex d'època, i que podem inscriure en els plantejaments teòrics del difusionisme radical de la segona meitat del segle XIX i de les primeres dècades del segle XX. El seu contingut evidencia la notable erudició de l'autor, però també cal dir que en el seu conjunt té escassa informació i rigor en la descripció dels treballs realitzats, ja que no es publiquen detalladament les excavacions. Recull els materials arqueològics més coneguts fins a l'època de la seva publicació, dels que es publiquen unes excel·lents il·lustracions, posant-los en relació a dades històriques extretes de la interpretació de les fonts. Per això, lamentablement, les referències que aquesta obra aporta sobre determinats jaciments, com ara la necròpolis de Ses Torres, els jaciments de Portmany, can Gabino, can Pis o Puig d'en Valls, no permeten extreure'n conclusions, ja que les descripcions que ofereix són molt escasses i la informació que poden donar els

Portada de *Los nombres e importancia arqueológica de las Islas Pythiusas*.

materials per si mateixos es insuficient, ja que es limita a presentar els conjunts de materials separats del seu context, i de vegades dispersos a diferents làmines.

Però, dit això, hem de senyalar que, atesa la data de la seva publicació, és un treball pioner, no només a nivell local, sinó en el context de l'arqueologia espanyola, i una obra esplèndida que, per primera vegada, va donar a conèixer l'arqueologia ebusitana, posant a l'abast la investigació nacional i internacional els materials exhumats en els jaciments pitiüsos. Per altra banda, les fotografies, d'excel·lent qualitat per l'època, realitzades pels fotògrafs N. Puget, C. Bertazioli, Andouard i Armengol, han permès la identificació de la procedència exacta de moltes de les peces que es conservaven al Museu sense referència al lloc de troballa.

En resum, aquest llibre és el reflex i la culminació d'una brillant i fructífera etapa inicial de l'arqueologia ebusitana, que la mort de l'autor en 1910 va estroncar i no trobaria continuïtat fins a les excavacions del seu fill Carles Román Ferrer.

Jordi H. Fernández

publicà l'ordre ministerial per construir una escola de nova planta, però diversos entrebancs de l'ajuntament d'Eivissa impediren que aquesta no fos una realitat fins l'any 1936, quan es disposa d'un pressupost digne d'un planejament definitiu. El projecte de Guillem Forteza Pinya s'inspirà en models racionalistes i es posà l'accent per aconseguir un centre modern: aules espaioses i ben il·luminades, biblioteca, aula de treballs manuals, cuina... Tot el que es considerà imprescindible perquè la població infantil vilera rebés la formació adequada i d'acord amb l'esperit de llibertat que inspirà la seva construcció.

El seu primer director fou Joaquim Gadea. Poc després de la seva inauguració, per mor de l'esclat de la Guerra Civil i el posterior triomf de les tropes franquistes, l'escola va haver de renunciar a una part de l'edifici, la qual va ser ocupada per militars fins a l'any 1950.

Va ser la primera escola pública d'Eivissa organitzada de forma graduada. Segons la població va anar creixent, s'augmentà el nombre d'unitats, passant a 14 el 1952 i a 17 el 1966. Al curs 1973-74 es va convertir en mixta.

Generacions de nens i nenes han passat per les seves aules. La història també. De vegades,

Façana de sa Graduada (Fotografia de B. Costa).

aquesta història no ha anat d'acord amb els principis democràtics que inspiraren l'escola. Però hi ha hagut quelcom que mai no ha pogut estat destruït: l'afany que l'educació pogués arribar a tothom. Sa Graduada ha estat en això, sempre i al llarg de la seva història, un exemple. Avui, quan la diversitat cultural omple les aules de totes les escoles, també. Que aquest esperit es mantingui sempre.

Vicent Marí Costa

TRENTÈ ANIVERSARI DE LA PUBLICACIÓ DE LA CONQUISTA CATALANA DE 1235, DE JOAN MARÍ CARDONA (1976)

Hi ha obres, unes poques, en el camp de la historiografia de les nostres illes que han marcat un abans i un després. I aquesta és una d'elles.

Abans de la seva publicació, la informació que es coneixia de la conquesta catalana, i molt especialment del posterior repartiment, era molt escassa i incompleta. El document de base, l'anomenat Memoriale Divisionis, havia estat publicat ja feia anys per Isidor Macabich. Però en cap moment se n'havia fet una interpretació, ni s'havia intentat situar al damunt del terreny tots els indrets que apareixen esmentats al document.

Aquesta és, podríem dir, una obra que comportà molts d'anys de feina pacient, arxivística per un cantó i de camp per l'altra. Joan Marí Cardona aconseguí situar al damunt d'un plànol de les nostres illes les alqueries i rafals que apareixen esmentades al document, i va

poder establir amb claredat els límits dels quartons. I seguí, recuperant la situació de les

Portada de La conquesta catalana de 1235.

venes, aquesta divisió territorial del nostre camp que ja s'havia perdut en gran part.

No només això, sinó que va trencar el mite que Formentera va quedar com a un territori indivís, de jurisdicció comuna. Sense disposar en aquest segon cas de suport documental, va fer una reconstrucció de les ventes i els quarçons de l'illa.

És impossible fer investigació històrica a Eivissa i Formentera sense conèixer, en profunditat, aquesta obra, un vertader llibre cabdal. A més, va ser l'inici de la seva col·lecció Illes Pitiüses, que la seva malaltia i posterior mort l'impedí acabar.

Ernest Prats García

CARMEN ALFARO ASINS (1952-2005)

Malauradament, l'any 2005 s'ha emportat, víctima d'una cruel malaltia, a Carmen Alfaro Asins, companya i amiga des dels meus inicis en l'arqueologia il·lenca. Carmen, éssent encara estudiant d'arqueologia, va participar en les excavacions del monument megalític de Ca Na Costa, a Formentera, l'any 1975. I des d'aleshores, encara que en la distància, vàrem conservar la nostra amistat.

La seva trajectòria científica ha estat esplèndida, i fruit d'aquesta és la gran quantitat d'articles i treballs d'investigació publicats. Però no gens menys ho ha estat la seva àrdua i constant dedicació al Gabinet Numismàtic del Museu Arqueològic Nacional (MAN), que tan sols

Carmen Alfaro Asins.

s'ha vist interrompuda per la seva mort en el moment més àlgid de la seva vida professional.

Carmen Alfaro es va llicenciar a la Universitat Autònoma de Madrid l'any 1977 amb la Memòria de Llicenciatura "Las monedas de Gadir/Gades del Museo Arqueológico Nacional", dirigida pel Dr. D. Gratiano Nieto Gallo, obtenint el Premi Extraordinari. Posteriorment, ja al 1984, a la mateixa universitat i dirigida igualment pel professor Nieto Gallo, va presentar la seva Tesis Doctoral, "Las monedas de Gadir/Gades", amb la qualificació de Excel·lent cum Laude per unanimitat del tribunal, consolidant així una línia de recerca en la que es va convertir en una de les primeres figures de la investigació espanyola sobre numismàtica fenicio-púnica.

En 1985 va ingressar en el Cos Facultatiu de Conservadors de Museus, iniciant la seva tasca com a Cap de la Secció de Numismàtica del MAN, i continuant-la, a partir de 1989, com a Cap del Departament de Numismàtica i Medallística d'aquest museu, fins a la seva mort. Des del seu càrrec, va reorganitzar el Gabinet Numismàtic del MAN, que va obrir als estudiosos en la matèria, la qual cosa va permetre que les seves esplèndides col·leccions comencessin a ser publicades i conegudes arreu. Per altra banda, les adquisicions de peces trobades a Espanya o a l'estranger varen permetre completar els buits i ampliar considerablement la col·lecció del Gabinet del MAN.

La seva tasca investigadora la va portar a treballar en nombrosos fons de museus i col·leccions nacionals i de l'estranger, participant també en moltes excavacions arqueològiques i estudiant-ne els conjunts numismàtics descoberts, com ara les monedes trobades a les excavacions del jaciment fenici de Torre de Doña Blanca (Puerto de Santa María, Cádiz), que dirigeix el Dr. D. Diego Ruiz Mata. Igualment, va col·laborar en la selecció i catalogació de monedes i medalles en diverses exposicions, de les que va comissariar-ne un bon nombre d'elles. Va dirigir i coordinar diversos congressos, cursos i cicles de conferències.

Va formar part del tribunal de diverses Memòries de Llicenciatura i de Tesis Doctorals. Va prendre part, com a ponent o participant, en molts congressos de numismàtica, història i arqueologia. També va participar en nombrosos cursos i conferències de numismàtica i museologia, especialment en relació a la numismàtica púnica. A Eivissa va participar en les VII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica celebrades el 1992, en la que va impartir la conferència "La ceca de Gadir y las acuñaciones hispano-cartaginesas"; i, posteriorment, també en les XIII Jornades, que varen tenir lloc el 1998, on va presentar la ponència "Economía y circulación monetaria en la Segunda Guerra Púnica". Ambdues varen ser publicades als núms. 31 (1993) i 44 (2000), respectivament, dels Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Treballadora incansable a pesar de la seva malaltia, va ser Coordinadora General de la

Secretaria Científica del XIII Congrés Internacional de Numismàtica, que va tenir lloc a Madrid el setembre de 2003, i del que en va ser el motor principal. Aquest va ser un dels fets més importants de la seva vida professional, perquè va suposar-li ser anomenada vice-presidenta primera de la Junta Directiva de la Comissió Internacional de Numismàtica, de la que abans ja n'havia estat vocal.

Va ser autora de nombroses publicacions de numismàtica, la major part dedicades al món púnic. Entre les dedicades a la numismàtica ebusitana podem citar: "Antiguo hallazgo de moneda en una tumba púnica" (1983), *Sylloge nummorum graecarum, I: Hispania. Ciudades fenopúnicas: Gadir y Ebusus* (1994), i "Cuño para monedas púnicas de Ebusus, fechado hacia 214-150 a.C." (1999).

Jordi H. Fernández

ANTONIO BELTRÁN MARTÍNEZ (1916-2006)

Antonio Beltrán va néixer a Sariñena (Osca) el 6 d'abril de 1916, i va morir el passat 29 d'abril a Saragossa. Acabava, doncs, de complir els noranta anys. Era fill del conegut investigador Pío Beltrán Villagrasa, catedràtic de Numismàtica, que va publicar per primera vegada la inscripció en escriptura ibèrica trobada a Eivissa.

Va desenvolupar una llarga trajectòria acadèmica: doctor en Filosofia i Lletres, llicenciat en Dret, professor d'Ensenyança Mitja a Cartagena, professor ajudant de la Universitat de Múrcia (1945-49) i catedràtic d'Arqueologia, Epigrafia i Numismàtica de la de Saragossa des de 1949. Posteriorment, l'any 1981, va passar a la càtedra de Prehistòria de la mateixa Universitat. Entre altres càrrecs, va ser secretari, vice-degà i degà de la Facultat de Lletres; secretari general de la Universitat i professor emèrit des de la seva jubilació, el 1985, fins l'any 1995. Va ser fundador i director del Museu Municipal de Cartagena (1943-1950) i de l'Etnològic i de Ciències Naturals d'Aragó (1961-1974). També va ser director del Museu Provincial de Saragossa (1956-74), des de 1973, conseller provincial de Belles Arts de Saragossa. Va exercir com a comissari d'excavacions arqueològiques de Múrcia, Cartagena, Osca i Saragossa i, seguidament, com

a president de la Junta Superior d'Excavacions Arqueològiques. Tanmateix va ser director de les revistes *Numisma* de Madrid, i *Caesaraugusta* de Saragossa. Igualment, va gaudir dels càrrecs de secretari general perpetu dels Congressos Arqueològics Nacionals

Antonio Beltrán.

El professor Beltrán
realitzant el calc
de les pintures de
sa cova des Vi
a ses Fontanelles
(Fotografia de
B. Costa,
arxiu MAEF).

des de 1949, d'assessor de la UNESCO per a l'art rupestre, corresponent de les Reials Acadèmies d'Història i de Belles Arts de San Fernando, i encara va ser membre d'altres institucions culturals d'Espanya, Estats Units, Alemanya, Itàlia, França, Portugal i Perú.

Al llarg de la seva carrera va dirigir moltes excavacions a Sagunt, Cartagena, Fuentes de Ebro, Caspe, Uncastillo, Alcanyís, Azaila i Botorrita, així com treballs de documentació i estudi de testimonis d'art rupestre a coves pintades i gravades a Guadalajara, Osca, Burgos, Guipúscoa i Santander. Fruit d'aquesta intensa tasca i dels seus vasts coneixements, va ser autor de nombrosos llibres i de més d'un miler d'articles de variada temàtica: art rupestre, arqueologia i etnografia en general i d'Aragó en particular, folklore, així com d'obres especialitzades de numismàtica i epigrafia.

Per aquesta extensa trajectòria professional i científica, va obtenir nombrosos reconeixements, com ara el Premi Martorell de Barcelona, o el Premi Nacional de Premsa i Radio. Va ser anomenat Fill Predilecte de Sariñena, condecorat amb la Medalla d'or de la ciutat de Saragossa i era també posseïdor de diverses medalles i altres condecoracions.

Entre les seves publicacions que fan alguna referència a Eivissa, cal esmentar un capítol sobre la seca d'Ebusus a la seva obra *Curso de Numismàtica: I. Numismàtica Antigua* (1950), de la que se'n feren nombroses reedicions. Però el seu treball més important a la

nostra illa va tenir lloc en març de l'any 1986, quan per encàrrec de la Direcció General de Cultura del Govern Balear va encapçalar l'estudi de les pintures rupestres de Sa cova des Vi, conegudes popularment com Ses Fontanelles, a Sant Antoni de Portmany. La primera tasca va ser documentar les restes pictòriques, primer mitjançant el calc de les pintures conservades –de les que només hi havia un esbós fet a mà alçada pel seu descobridor, l'abat Henry Breuil, en 1916–, i val a dir que el professor Beltrán, aleshores amb setanta anys, va ser el primer de l'equip que es va enfilejar per la llarga escala, fins a 4,5 m d'alçada, per calcar els traços pictòrics quasi esvaïts. També es va realitzar un complet reportatge fotogràfic, documentant-se altres pintures no dibuixades per l'abat francès, així com l'aixecament planimètric de la cova. Aprofitant la seva estada a l'illa, va pronunciar una conferència sobre aquestes pintures al Museu Arqueològic d'Eivissa, on va posar de manifest el seu ingeni i simpatia. El posterior estudi de les restes pictòriques, realitzat amb la col·laboració de Benjamí Costa i Jordi H. Fernández i publicat als *Treballs del Museu Arqueològic*, va permetre rebutjar la tradicional adscripció de les pintures a l'època prehistòrica i plantejar la nova hipòtesi de que poguessin pertànyer a la llarga i històricament tan important etapa púnica de l'illa d'Eivissa.

Jordi H. Fernández

Excavaciones

en el subsuelo del Museo

Monográfico del puig des Molins

Ana Mezquida Orti

RESUM: El projecte de reforma i rehabilitació de l'edifici del Museu Monogràfic del puig des Molins suposava afectar el subsòl en terrenys de la necròpolis antiga, dalt de la que s'ubica el Museu. Per tot això es va realitzar un control arqueològic de les obres, en previsió de l'aparició de restes d'enterraments. Aquest va permetre la documentació d'un conjunt de tombes, tant d'inhumació com de cremació, al subsòl de l'edifici que posen de manifest, una vegada més, la importància que té aquest jaciment, Patrimoni de la Humanitat, per al coneixement del món feniciopúnic.

SUMMARY: *The project to reform and renovate the building of the Monographic Museum of Puig des Molins, affected the subsoil of the ancient necropolis upon which the museum had been built on. Therefore, an archaeological watching brief of the building works was undertaken in foresight of the discovery of ancient burials. Indeed, a large group of tombs including inhumations and cremations were discovered and recorded. They reveal, once again, the importance of this necropolis, classified as a World Heritage Site, for our understanding of the Phoenician-Punic culture.*

INTRODUCCIÓN

El 12 de marzo de 2005 se iniciaron las obras de reforma en el Museo Monográfico del puig des Molins. El objetivo de este proyecto es la rehabilitación del edificio y la reorganización de los espacios interiores del Museo, lo que supone la intervención en las tres plantas del inmueble.

En la planta baja, donde está previsto que se instale el área de acogida de visitantes, información y distribución, entre otros espacios, el proyecto incluye la instalación de un ascensor para discapacitados, lo que implica la excavación en el subsuelo del inmueble de un foso para dicho ascensor. También incluye la construcción de una cisterna y un cuarto de máquinas. El proyecto recoge, además, la modificación del acceso al edificio, con la desaparición de la escalera de la fachada principal, y la realización de una zanja para la cimentación de un muro junto a la pared oriental del inmueble.

Teniendo en cuenta que el edificio se encuentra ubicado en terrenos que forman parte de la necrópolis del puig des Molins, la realización de estas obras suponía la afectación de una parte del yacimiento, por lo que debía realizarse un control arqueológico en previsión del posible hallazgo de restos arqueológicos, tal y

como indica la Ley de Patrimonio 21/1988. Dicho control arqueológico se inició el 9 de mayo de 2005 y los trabajos de excavación y supervisión concluyeron el 7 de julio del mismo año.

DESCRIPCIÓN DE LOS HALLAZGOS MÁS RELEVANTES

En todos los sectores en los que se realizó el control arqueológico los resultados de la supervisión fueron positivos, dando lugar al hallazgo de diversas sepulturas que fueron excavadas y documentadas.

Sector 1

El Sector 1 corresponde a la zona de la fachada lateral izquierda del Museo, donde, como ya se ha dicho, estaba programada la realización de una zanja para la construcción de un muro. Durante la excavación de dicha zanja se pudo documentar la existencia de restos óseos removidos y fragmentados que estaban afectados por la cimentación del propio edificio, y por la instalación, años atrás, de tubos de desagüe y una arqueta. A pesar de ello, entre la mencionada zanja y el muro que cerraba por el este la escalera principal del

Inhumación nº 1. Sector 1.

Cremación nº 1. Sector 3.

edificio, se conservó una pequeña franja de tierra inalterada, de unos 0,50 m de ancho, donde se hallaron dos fosas de inhumación excavadas en la tierra, una de ellas infantil. Con los datos obtenidos, no podemos precisar una cronología exacta para estos enterramientos, ya que no presentaron ningún tipo de material arqueológico asociado, pero sí señalar, merced a sus relaciones estratigráficas, que la Inhumación nº 2, que tenía una orientación N-S, es más antigua que la Inhumación nº 1, ya que se encontraba cortada por ésta.

Dicha Inhumación nº 1, es un enterramiento infantil con una orientación NE-SW. Y, aunque no tenemos elementos que permita una datación segura, teniendo en cuenta su cronología relativa por su situación en la secuencia estratigráfica, y sobretudo la posición del cadáver, que se encontraba decúbito lateral derecho con la mirada orientada hacia la Meca, como es propio del rito islámico, podemos suponer que se trata de un enterramiento de época medieval andalusí.

Sector 2

Corresponde a la zona de la fachada principal del Museo, donde se eliminó la escalera existente para la realización de un nuevo acceso. Una vez que se comenzó el derribo, por debajo de los escalones se documentó un estrato de tierra revuelta con materiales modernos, que rellenaba el espacio existente entre la fachada del edificio y el muro exterior de la escalera. Bajo este estrato apareció otro formado por tierra de color rojizo, por encima del sustrato rocoso, que, aunque con poca extensión, se conservaba parcialmente inalterado. En dicha unidad estratigráfica se excavó una fosa de inhumación (Inhumación nº 11) con

una orientación NW-SE, en muy mal estado de conservación y sin material asociado que permita precisar su datación.

Sector 3

Este sector corresponde a los espacios donde estaban ubicados los servicios de la planta baja del edificio y la sala de contadores, lo que supone una superficie de 15,8 m². Una vez que se levantó el suelo, se documentó un estrato de relleno de tierra color marrón oscuro, con abundantes piedras de pequeño y mediano tamaño, además de fragmentos cerámicos rodados. Bajo éste y por encima del sustrato rocoso, había, al igual que en los otros sectores, un estrato de tierra de color rojizo mucho más compacto y arcilloso, donde se localizaron las sepulturas. Éstas pueden dividirse en dos grupos, según el tratamiento del cadáver: cremación e inhumación.

En primer lugar se excavaron dos enterramientos de cremación (Cremaciones nºs 1 y 2) que habían sido depositadas en recipientes en el interior de hoyos excavados en la tierra. La Cremación nº 1 apareció en la esquina SE de la sala, depositada en unos fragmentos cerámicos a modo de contenedor, que correspondían a dos ánforas púnico-ebusitanas. El enterramiento consistía en una bolsa de tierra negra, con algún carbón y restos óseos muy pequeños de color blanquecino, entre los cuales apareció un cuenco de base plana.

La Cremación nº 2 apareció a 1,30 metros, en la esquina SE de la habitación, en el interior de una jarra de la forma Eb. 64/65. La urna, que estaba calzada por tres piedras de tamaño medio para que mantuviese la posición vertical, se encontraba dentro de un orificio excavado en la tierra. La cremación, como

Cremación nº 2. Sector 3.

Inhumación nº 3. Sector 3.

en el caso anterior, consistía igualmente en una bolsada de restos óseos quemados, algunos de gran tamaño, con restos de carbón. No tenía ningún elemento de ajuar.

Además de estas sepulturas, aparecieron otras dos más (Cremaciones nºs 3 y 4) cuyos restos óseos estaban depositados directamente, sin contenedores, en hoyos excavados en la tierra. En ambos casos se trataba de conjuntos de huesos quemados de color blanquecino, mezclados con tierra negruzca y carbones. Sólo en la Cremación nº 4 apareció la base de un jarrito, que se encontró en el centro

del enterramiento, mezclado entre los huesos.

A parte de las cremaciones, en este sector también se documentaron un conjunto de inhumaciones, que en su mayoría pertenecían a individuos adultos, aunque, como veremos, también había algunos individuos infantiles. La mayoría estaban depositados en fosas simples excavadas en la tierra, con orientaciones NW-SE, a excepción de la Inhumación nº 3 que tenía una orientación NE-SW.

Esta última presentaba un estado de conservación bastante deficiente, ya que la cimentación

Inhumaciones nºs 8 y 9. Sector 3.

Inhumación nº 5 en el interior de un sarcófago de marès. Sector 3.

Detalle del pendiente de la inhumación n° 8. Sector 3.

Inhumación n° 15. Sector 3.

Inhumación n° 7 en ánfora. Sector 3.

de la pared oeste de la sala la había cortado, por lo que no se conservaba el cráneo entero, tan sólo algunos fragmentos. A una cota similar aparecieron también las Inhumaciones n°s 8, 9 y 13. Las n°s 8 y 9 estaban cortadas por un orificio más o menos circular de 0,48 m por 0,50 m de diámetro y 0,25 m de profundidad, que estaba delimitado por piedras de pequeño y

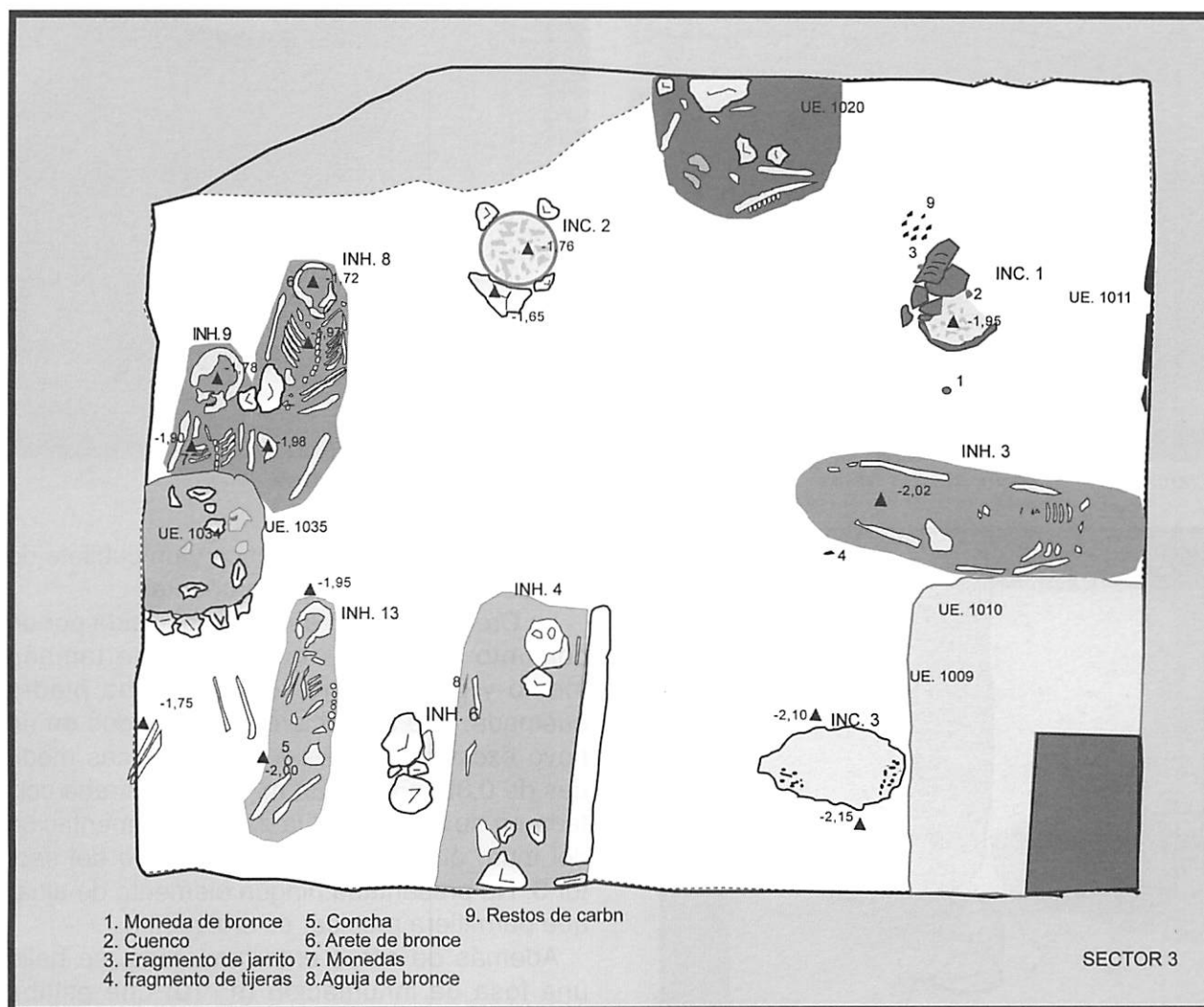
mediano tamaño, y en cuyo interior se hallaron fragmentos cerámicos de terracotas y piedras. La Inhumación n° 8 llevaba como elementos de adorno personal dos aretes de bronce, y la Inhumación n° 9 presentaba como material asociado dos monedas púnico-ebusitanas, que aparecieron a la altura del pecho, entre las costillas. Un poco más al norte, junto a la sepultura n° 8, apareció la Inhumación n° 13, que se conservaba parcialmente y que tenía como elemento asociado una concha.

Una vez excavadas estas tumbas, bajo la n°s 8 y 9 apareció otra fosa abierta en la tierra (Inhumación n° 15), con una orientación N-S. El esqueleto, muy bien conservado, estaba colocado en decúbito supino, con la cabeza ligeramente inclinada a la izquierda, y los brazos estirados y pegados al cuerpo. Asociado a este enterramiento apareció un cuchillo afalcatado de hierro.

También se hallaron dos inhumaciones (n°s 4 y 5) dentro de un sarcófago monolítico de piedra arenisca (marès), que se encontraba en el interior de una fosa excavada en la tierra, con una orientación NW-SE. El sarcófago, al igual que las inhumaciones que contenía, estaba cortado por la cimentación del edificio. La primera inhumación (n° 4) se conservaba mal, tan sólo la cabeza y algunos huesos de las extremidades, lo que no permitía precisar su posición. Como elemento asociado apareció una aguja de bronce. La segunda inhumación (n° 5) se encontraba en decúbito supino, con la cabeza inclinada a la derecha y en buen estado de conservación, faltándole tan sólo la parte inferior de las piernas.

Además, en este mismo sector se documentaron otras tres inhumaciones (n°s 14, 17 y 18) en el corte oriental de la sala, de las que sólo se pudieron recuperar algunos huesos, ya que estaban muy afectadas por la cimentación del edificio.

Por último, se localizaron varios enterramientos infantiles (Inhumaciones n°s 6, 7 y 16). La n° 6 apareció en una fosa excavada en la tierra con una orientación NW-SE. Se encontraba igualmente afectada por la cimentación del edificio. Como elementos de adorno personal llevaba una campanita de bronce y cinco cuentas de collar, que aparecieron alrededor de la mandíbula inferior. Los otros dos enterramientos infantiles aparecieron con los cuerpos dentro de ánforas, depositadas a su vez en fosas excavadas en la tierra, con orientaciones NW-SE. Igualmente se encontraban afectadas por las cimentaciones del edificio. La n° 7, que apareció junto al sarcófago de marès, no presentó

Plano del sector 3.

ningún material asociado y los restos óseos estaban en mal estado de conservación. En la Inhumación nº 16 los huesos también se encontraban en muy mal estado de conservación, pero en este enterramiento aparecieron cinco cuentas de collar, depositadas con el cadáver como elementos de adorno personal.

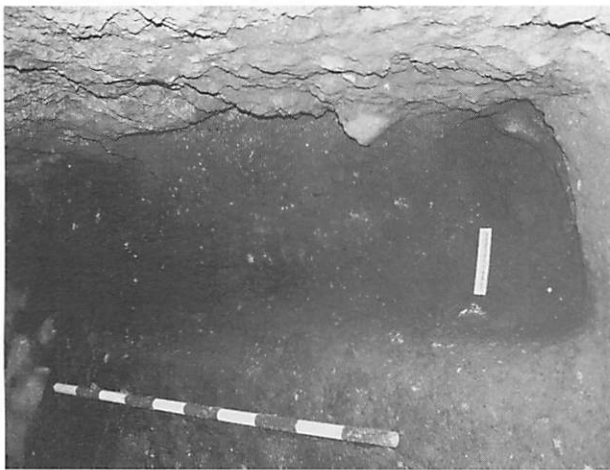
Cremación nº 4. Sector 3.

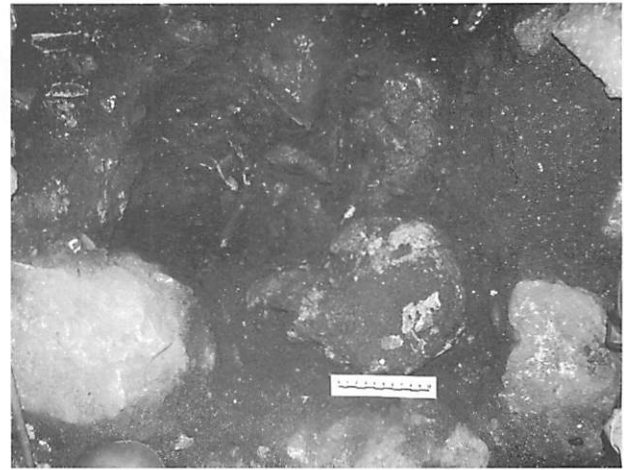
Sector 4

Corresponde al hueco de la escalera interna, lo que supone un espacio de 8,58 m². Una vez levantado el suelo se documentó, al igual que en el sector 3, un primer estrato de relleno de tierra color marrón, con abundantes piedras y fragmentos cerámicos rodados. Bajo éste apareció un estrato de tierra de color rojizo, compacta y arcillosa, que se encuentra por encima de la roca, donde se habían realizado todos los enterramientos puestos al descubierto.

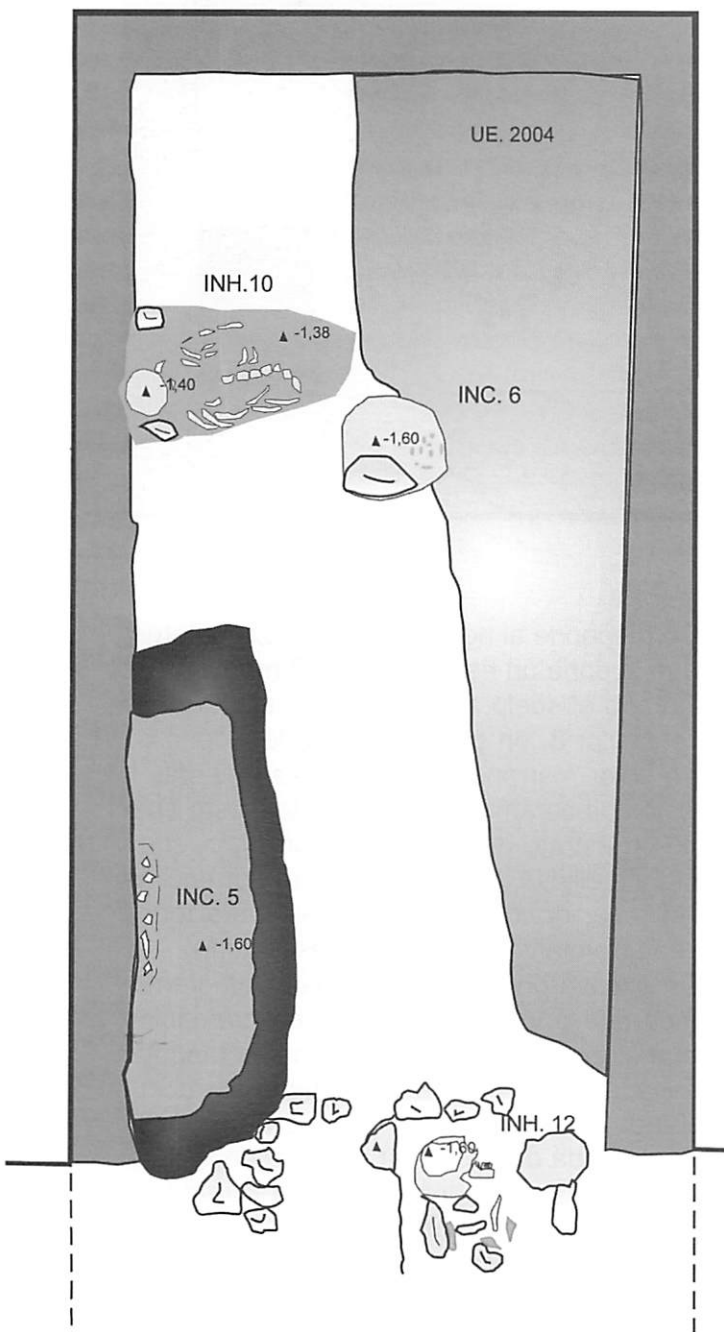
Se excavaron, en primer lugar, dos cremaciones (n°s 5 y 6) La nº 5 es una cremación primaria, en el interior de una fosa rectangular excavada en la tierra. Ésta no pudo ser documentada completamente ya que parte de la fosa quedaba debajo de la pared S de la sala. Presentaba un reborde de tierra quemada, unas medidas conservadas de 1,70 m por 0,50 m de ancho y una orientación de NE-SW. Los restos óseos estaban muy fragmentados. Como elementos de ajuar tenía un ungüentario, que apareció en la esquina occidental de

Cremación nº 5. Sector 4.

Inhumación nº 12. Sector 4.

Plano del sector 4.

la fosa, además de un cuenco y un cubilete de paredes finas en la esquina oriental.

La Cremación nº 6 estaba constituida por un conjunto de huesos quemados, de tamaño medio y pequeño, junto con alguna piedra quemada, que aparecieron depositados en un hoyo excavado en la tierra. Tenía unas medidas de 0,30 m por 0,33 m. Se encontraba cortada en su lado N por la zanja de cimentación del muro que separaba este espacio del sector 3. No presentaba ningún elemento de ajuar que permitiera precisar su cronología.

Además de estos enterramientos, se halló una fosa de inhumación (nº 10) que estaba afectada, igualmente, por la zanja de cimentación de la pared N de la sala. Ésta presentaba unas medidas conservadas de 0,60 m por 0,40 m y una orientación NW-SE. El esqueleto, que tampoco se conservaba completo, ya que le faltaban las extremidades inferiores, estaba decúbito prono, es decir boca abajo. No presentó ningún elemento asociado.

Por último, en la esquina NE de esta sala, aparecieron dos cráneos correspondiente a otras dos inhumaciones (nºs 12 y 19) de las que no se pudo recuperar nada más ya que tenían las cimentaciones de las paredes encima.

VALORACIÓN DE LOS RESTOS APARECIDOS

Los trabajos de excavación que acabamos de describir, han permitido, como hemos visto, la recuperación de un importante número de sepulturas que aportan nuevos e interesantes datos para un mejor conocimiento del yacimiento, así como de la historia antigua de la isla. Se han documentado tanto inhumaciones

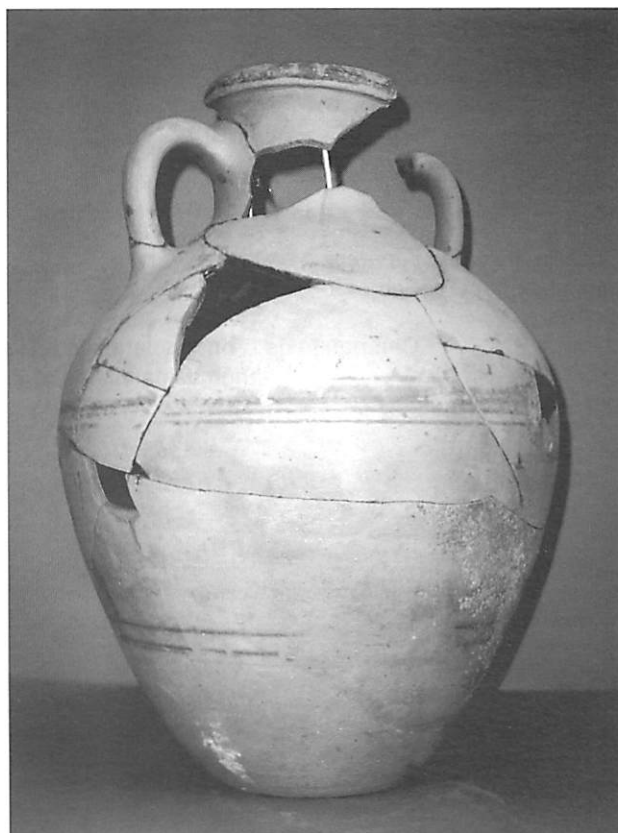
como cremaciones de diversa época, poniendo de manifiesto, una vez más, la variedad de tipos de enterramientos realizados en el yacimiento a lo largo de los siglos.

Para comenzar, debemos destacar el conjunto de 6 cremaciones localizadas entre los sectores 3 y 4. A pesar de no ser un número muy elevado con respecto a las inhumaciones, que suman un total de 19, hay que señalar la diversidad de tipos documentados. En primer lugar se han excavado cremaciones depositadas directamente en hoyos excavados en la tierra, como es el caso de las Cremaciones nºs 3, 4 y 6. Pero también cremaciones que habían sido depositadas en el interior de recipientes cerámicos, como es el caso de la Cremación nº 1, donde se usaron fragmentos de dos ánforas como contenedor, y la Cremación nº 2, donde los restos óseos se depositaron en el interior de una jarra. Sin embargo, todas ellas son cremaciones secundarias, lo que significa que la combustión del cadáver no se realizó en el mismo lugar del enterramiento, sino en otro distinto.

La Cremación nº 1 supone el primer hallazgo de un enterramiento de este tipo, en el que se tiene documentado el uso de fragmentos anfóricos a modo de contenedor. La presencia de un ánfora (del tipo PE-12/T.1.3.1.2.), de la que se conserva la parte superior, que se fecha entre 525/500-450 a.C., y el hallazgo junto a los huesos de un cuenco que se puede datar a fines del siglo V-IV a.C., permite fechar el enterramiento en la segunda mitad del siglo V a.C.

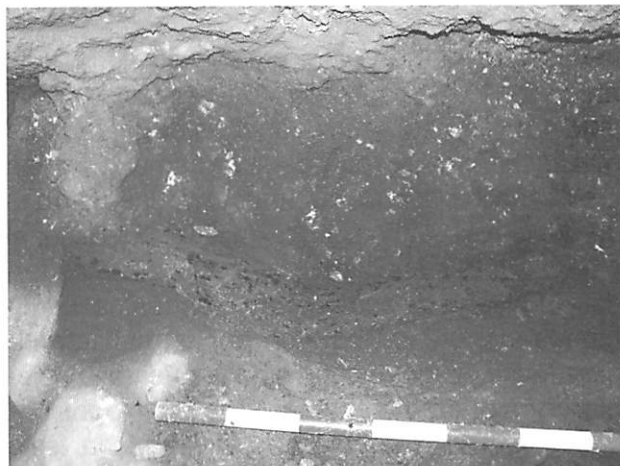
Especial mención merece también la Cremación nº 2 por encontrarse depositada en el interior de una jarra de la forma Eb. 64/65. La existencia en el Museu d'Arqueologia de Catalunya de un ejemplar de esta forma conteniendo restos óseos incinerados, así como la presencia de una jarra de este tipo, junto a otras de la forma Eb. 30 y Eb. 69, en una lámina del libro publicado por Román en 1906, señalando la existencia de restos óseos en su interior, ya planteó el uso, aunque fuese de forma marginal, de estas piezas como posibles urnas cinerarias. Con la excavación de esta tumba queda definitivamente confirmada su utilización, aunque de forma minoritaria, como contenedores de cremaciones. Además, el hallazgo de este enterramiento viene a confirmar, una vez más, la perduración del rito de la cremación hasta el siglo IV a.C. en convivencia con la inhumación, como ya vienen demostrando los últimos hallazgos.

También debemos destacar la Cremación nº 6, por tratarse de la única cremación primaria

Jarra de la forma Eb. 64/65. Cremación nº 2.

Madera aparecida en la fosa de cremación del sector 4.

aparecida en estas excavaciones. Desgraciadamente parte de la fosa se encontraba bajo el perfil S del hueco de la escalera (sector 4), siendo imposible su total excavación, lo que no ha permitido conocer sus dimensiones exactas, y posiblemente la total recuperación de los restos óseos. A pesar de ello, resulta especialmente interesante por el hallazgo, en relativo buen estado de conservación, de un tronco de madera quemado en su interior. El análisis antropológico de esta madera ha permitido señalar que se trata de *Pinus Halepensis*, (pino carrasco), igual que los restos analizados procedentes de otras cremaciones del yacimiento,

Cuchillo afalcatado aparecido en la inhumación nº 15. Sector 3.

Campanita de bronce aparecida en la inhumación infantil nº 7.

donde, además de pino, se detectó también la presencia de *Prunus domestica* (ciruelo). Son todavía muy escasos los análisis de madera de que disponemos, los cuales, además, se han efectuado en sepulturas más antiguas de fines del VII o inicios VI a.C., siendo éste, por tanto, el primer análisis realizado en una tumba más tardía. El ajuar que acompañaba los restos, como hemos visto, está formado por un cubilete de paredes finas, un cuenco y un ungüentario helénico que también habían sido quemados. La cronología de estas piezas permite fechar este enterramiento en torno al siglo II a.C.

Por lo que se refiere al conjunto de inhumaciones excavadas, hay que señalar que casi todos los casos son enterramientos en fosas simples excavadas en la tierra. Estas se caracterizan por tener una forma más o menos ovalada, con orientaciones diversas y sin ningún tipo de ataúd. La fosa constituye la forma más simple de sepultura utilizada en el puig des Molins, así como en otras muchas necrópolis púnicas. Su uso está atestiguado en el yacimiento desde época arcaica con las fosas de cremación. Sus características, como se ha podido ver a lo largo de la época púnica, vienen determinadas por las dimensiones del cuerpo a

enterrar, respondiendo simplemente a la necesidad básica del enterramiento y no a otros factores como puedan ser el deseo de “perpetuar”, “recordar” o “reforzar la presencia de grupo”, según han podido determinar Marí y Hachuel en su estudio sobre este tipo de sepultura en la necrópolis del puig des Molins. Tampoco parece, en principio, que la orientación de las fosas sea significativa, pues ninguno de los tests que realizaron Marí y Hachuel relacionando la orientación con la morfología, el área de enterramiento, la presencia/ausencia de ajuar y la cronología dio resultado positivo. Por ello, dichos autores concluyen que la orientación “no forma parte del registro de normas que rigen la confección de este tipo de tumbas”. Este tipo de sepultura es más frecuentes en la parte baja de la necrópolis, donde se inicia el llano, lo cual es lógico ya que es la zona donde la capa arcillosa es más espesa, por lo que resulta más fácil la abertura de estas tumbas.

Por lo que se refiere a las inhumaciones encontradas aquí, la mayoría tienen una orientación NW-SE a excepción de la nº 3 que presenta una orientación NE-SW. La diferencia que existe en la orientación de esta sepultura podría responder a una cuestión cronológica, pero la ausencia de material que permita datar este enterramiento, no nos permite de momento confirmar esta posibilidad.

Dentro del grupo de las inhumaciones merece la pena destacar la Inhumación nº 9, donde se exhumaron dos monedas. Se trata de dos piezas púnico-ebusitanas con representación del dios Bes en el anverso y reverso. Una se puede clasificar dentro del grupo XVIII de Campo, fechable en el siglo III a.C. y la segunda dentro del grupo V de Campo que se data en el siglo II a.C. El hallazgo de monedas en los enterramientos púnicos es un hecho bien documentado, no sólo en la necrópolis del puig des Molins sino en las diversas necrópolis rurales ibicencas y de otras zonas del Mediterráneo, sobretudo desde fines del siglo IV a.C. en adelante, siendo cada vez más frecuente en época tardía.

La deposición de monedas en las tumbas, partiendo de la concepción de la muerte como un tránsito, debe entenderse como un acto simbólico que ayuda a realizar dicho paso, es decir, un “pago” para poder obtener el derecho a la otra vida. Esta concepción la vemos ya claramente reflejada en época romana con el pago que el difunto hace al barquero Caronte, personaje que hace posible que el espíritu del

fallecido realice ese viaje al más allá, simbolizado en el paso de la laguna Estigia.

También debemos destacar la Inhumación nº 15 que presentaba como elemento asociado un cuchillo afalcatado de hierro. Éste apareció en la cadera, por lo que podemos suponer que iba atado con un cinturón o elemento similar a la cintura del difunto, aunque no se ha encontrado ningún resto que lo evidencie. Tan sólo en la hoja del cuchillo se observa la impronta de un tejido, que lógicamente debió estar en contacto con él. Esta impronta puede ser de una posible funda que llevase el cuchillo o bien de la mortaja del difunto. Procedentes de la necrópolis existen más piezas de este tipo aparecidos en cámaras de hipogeos. El mal estado en el que normalmente aparece el hierro, sumado a la poca importancia que los antiguos excavadores daban a este tipo de material, son algunas de las causas por las que la información que tenemos sobre estos objetos es tan escasa. De las campañas excavadas por Román, que fueron publicadas por J. H. Fernández en 1992, encontramos un ejemplar de este tipo en el Hipogeo 10 de la campaña de 1925. Éste apareció en el interior de una fosa que había sido excavada en el suelo de la cámara. Además del cuchillo se halló un disco de plomo y un arete de plata, lo que no permite precisar una cronología para este conjunto, que ha sido datado en el siglo IV a.C. basándose en la tipología del cuchillo.

Por lo que se refiere a las inhumaciones de adultos, uno de los hallazgos más relevante es la Inhumación nº 10, ya que se trataba de una inhumación decúbito prono, de la que no se conoce ningún otro caso en la necrópolis. Desgraciadamente ésta no presentó ningún elemento asociado que permita fechar este enterramiento, por lo que tendremos que esperar a la realización de análisis de C14 para datarlo.

Por último, también tenemos documentado dos enterramientos en el interior de un sarcófago de marès. Este tipo de sepultura, donde el sarcófago es depositado en el interior de una fosa excavada, lo tenemos documentado en la necrópolis del puig des Molins aunque no es muy frecuente. Se descubrió un sólo caso en 1924 y posteriormente en las excavaciones que realizó Maña en 1949 se excavaron tres tumbas más. Más reciente es el hallazgo de dos sepulturas con sarcófagos de marès aparecidas en la calle Arxiduc Lluís Salvador (tumbas ALS-10 y 13), pero de las que tenemos escasos datos. Por el contrario, estas sepulturas

Cubilete aparecido en la cremación nº 5.

ras son mucho más numerosas en las necrópolis rurales, como Ca na Jondala, Can Cardona, Can Vic, Cala d'Hort, Can Berri d'en Sargent, Can Vicent Geroni, Ca n'Úrsul, etc.

Como hemos visto, junto a las inhumaciones de los adultos se han excavado también tres enterramientos infantiles (nºs 6, 7, 6), confirmando una vez más que los niños y adultos compartían el mismo espacio funerario, no siendo enterrados en sectores distintos de la necrópolis, como sucede con otros cementerios púnicos como el de Kerkouane, o en necrópolis distintas como es el caso de los tophets, donde únicamente son enterrados los niños.

De las tres tumbas infantiles excavadas, tenemos dos donde se atestigua el uso de fragmentos de ánfora como contenedor a modo de ataúd. Se trata de una forma de enterramiento habitual para los niños en época púnica, aunque no son muchos los casos documentados, quizás, como ya se ha señalado, por lo difícil de su conservación. Además, el sistema de excavación usado antiguamente, a base de trazar zanjas en busca de las bocas de acceso a los hipogeos, donde se esperaba encontrar los materiales intactos, hacía que estos enterramientos, en muchos casos, no fueran detectados por los excavadores. A pesar de ello, Maña durante las campañas del 1946 y 1951, descubrió un sector de enterramientos infantiles en ánfora, que, aunque él describe como cremaciones, probablemente, se tratasen de inhumaciones, y que dada la fragilidad de los

restos óseos de los niños, unido al que se superponían a un área de cremaciones arcaicas removida, pudo conducir a error al excavador.

En algunas intervenciones más recientes se han documentado algunos casos más, como por ejemplo en la excavación de 1973 realizada en la calle Arxiduc Lluís Salvador, donde se exhumó un enterramiento infantil en ánfora T-8.1.3.1. o T-8.1.3.2. También en 1979 se localizó otra sepultura en el interior de un ánfora T.8.1.1.1. y en la campaña de 1982 se recuperó un enterramiento infantil en ánfora T-8.1.1.1. en la cata denominada C-2. Igualmente, en los trabajos realizados en 1990-1991, con motivo de las obras de ampliación de la Clínica Ntra. Sra. del Rosario (vía Romana 47) por el Servei Tècnic d'Arqueologia del Consell Insular se excavaron, entre otras sepulturas, una inhumación infantil en un ánfora PE-13/T-1.3.2.3. y otra en una T-11.2.1.3, datables en el 435-390 a.C.

Además de estos hallazgos, también tenemos algunas referencias a enterramientos de este tipo en las necrópolis rurales, como es el caso de Ca n'Úrsul y Ca na Jondala-Can Joanet, donde Román, en la campaña de 1918, señala la existencia de este tipo de sepulturas, en las que los restos óseos iban acompañados de cuentas de collar y amuletos.

En cuanto al ajuar que acompañaba a los niños, sólo ha sido encontrado en las Inhumaciones nºs 6 y 16. En ambos casos se trataban de

cuentas de collar, además de una campanita de bronce en la primera. La presencia de estos elementos en las tumbas de niños es muy frecuente. La campanita ha sido interpretada por los investigadores como un "amuleto" con carácter religioso o profiláctico, cuya función era la de espantar a los malos espíritus que pudieran perturbar la paz del difunto.

Por último, señalar que nos encontramos ante un sector de la necrópolis donde, como hemos visto, se documenta una gran cantidad de tumbas, prácticamente unas encima de otras, tanto de adultos como de niños. No es la primera vez que en un área del yacimiento hallamos esta concentración de tumbas, por ejemplo en el nivel 3 de la calle León nº 10-12 se documentó una enorme agrupación de restos humanos en gran parte revueltos, tanto de niños como de adultos, que se fechó en torno al siglo II a.C., nivel que estaba además afectado por tumbas de época romana.

Para concluir, queremos resaltar que el hallazgo de estos enterramientos pone de manifiesto, una vez más, que la necrópolis del Puig des Molins sigue siendo un yacimiento clave para el conocimiento del mundo funerario fenicio-púnico, y que no está agotada para la investigación, como en alguna ocasión se ha llegado a decir, muy al contrario, todavía su excavación y estudio puede depararnos importantes y novedosos hallazgos. ■

BIBLIOGRAFÍA

- AMO, M. del (1970): La cerámica campaniense de importación y las imitaciones campanienses en Ibiza. *Trabajos de Prehistoria*, 27. Madrid, p. 201-244.
- CAMPO, M. (1976): Las monedas de Ebusus. A.N.E. Barcelona.
- COSTA, B. FERNÁNDEZ, J. H. (2003): Necrópolis del puig des Molins (Eivissa): Las fases fenicio-púnica. *Miscelánea de Arqueología Ebusitana en Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 52. Ibiza, p. 87-148.
- COSTA B., FERNÁNDEZ, J. H. y MEZQUIDA, A. (2004): Ahorros para la otra vida, una sepultura púnica conteniendo una hucha en la necrópolis del puig des Molins (Eivissa) y su contexto histórico. En González Blanco, A.; Mantilla Séique, G. y Egea Vivancos, A. (Eds) *El mundo Púnico. Religión, Antropología y Cultura material*, Actas II Congreso Internacional del Mundo Púnico, (Cartagena 6-9 de abril de 2000). Murcia, p. 207-242.
- FERNÁNDEZ, J. H. (1992): Excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). Las campañas de D. Carlos Román Ferrer: 1921-1929. *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 28-29, Ibiza.
- FERNÁNDEZ, J. H. ET ALII (1984): Excavaciones de urgencia en Eivissa. Excavaciones arqueológicas en la C./ León, 10-12. Ibiza.
- FERNÁNDEZ, J. H. y COSTA, B. (2004): Mundo funerario y sociedad en la Eivissa arcaica. Una aproximación al análisis de los enterramientos de cremación en el Puig des Molins. *El Mundo Funerario. Actas del III Seminario Internacional sobre Temas Fenicios (Guardamar del Segura, 3 a 5 de mayo de 2002)*, p. 315-408. Alicante.
- FERNÁNDEZ, J. H. y MEZQUIDA, A. (2004): Excavaciones en la necrópolis del puig des Molins (2000-2003). *Fites*, 4. Ibiza, pp. 9-20.
- GÓMEZ BELLARD, C. (1894): La necrópolis del Puig des Molins (Ibiza). Campaña de 1946. *Excavaciones Arqueológicas en España*, 132, Madrid.
- GÓMEZ BELLARD, C. y GÓMEZ BELLARD, F. (1989): Enterramientos infantiles en la Ibiza fenicio-púnica. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense* 14, pp. 211-238, Castellón.
- GÓMEZ BELLARD, C. et alii, (1990): La colonización fenicia de la isla de Ibiza. *Excavaciones Arqueológicas en España*, 157. Madrid.
- MARÍ, V. y HACHUEL, E. (1990): La necrópolis del Puig des Molins: Propuesta metodológica para el estudio de los enterramientos púnicos de inhumación en fosa (Campañas de 1949 y 1951) Saguntum, 23. Valencia p. 183-213.
- MAÑÁ, J. M^o. (1953): Puig des Molins (Ibiza). *Noticiero Arqueológico Hispánico, Cuaderno 1-3*. Madrid, p. 121-125.
- MEZQUIDA, A. (2002): La forma EB. 64/65 de la cerámica púnico-ebusitana. *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 48. Eivissa.
- RAMON, J. (1991): Las ánforas púnicas de Ibiza. *Trabajos del Museo Arqueológico de Ibiza*, 23. Ibiza.
- RAMON, J. (1995): Las ánforas fenicio-púnicas del Mediterráneo Central y Occidental. *Col·lecció Instrumental*, 2. Universitat de Barcelona.
- RAMON, J. (1996): Puig des Molins (Eivissa). El límite NW de la necrópolis fenicio-púnica. *Pyrenae* 27. Barcelona, pp. 53-82.
- ROMAN CALVET, J. (1906): Los nombres e importancia arqueológica de las islas Pythiusas. *Tipografía L'Avenç*. Barcelona.
- ROMAN, C. (1920): Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza. Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1918. *Memoria nº 28*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid.
- ROMAN, C. (1921): Excavaciones en diversos lugares de la isla de Ibiza. Memoria de los resultados obtenidos en las excavaciones practicadas en 1919-1920. *Memoria nº 43*. Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades. Madrid.
- RUANO, E. (1996): Las cuentas de vidrio prerromanas del Museo Arqueológico de Ibiza y Formentera. *Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera*, 36. Eivissa.

¿Qué nos dicen los huesos?

Antropología física de Ibiza

Nicolás Márquez Grant

En memoria del Profesor Andrew G. Sherratt (1946-2006)

RESUM: En aquest article es presenten algunes dades d'interès obtingudes a partir de l'estudi de restes humanes d'Eivissa. El material utilitzat procedeix, principalment, de necròpolis púniques, tant d'àmbit rural com urbà, a més d'altres necròpolis posteriors, del període de l'antiguitat tardana i bizantí. Els resultats forneixen informació sobre demografia, malalties i dieta, entre d'altres, cosa que permet una reconstrucció més completa de les formes i condicions de vida dels antics habitants d'Eivissa.

SUMMARY: *This paper includes some interesting data obtained from the study of human skeletal remains from Ibiza. The material comes mainly from Punic necropolis from the rural and urban contexts, as well as cemeteries dating back to Late Antiquity and Early Byzantine times. The results provide information on demography, disease and diet amongst others, and thus making possible a more complete reconstruction of the living conditions of the inhabitants that lived in the past in Ibiza.*

INTRODUCCIÓN

Es bueno abrir alguna vez las tumbas para conversar con los muertos.

Napoleón Bonaparte (1769-1821)

El antropólogo físico se dedica –además de a otros temas, como la evolución humana y la genética poblacional– al estudio de los restos humanos procedentes de contextos arqueológicos. La información que se obtiene de estos restos humanos –ya sean cuerpos momificados, huesos o dientes– puede permitir una reconstrucción más precisa sobre los modos de vida de las poblaciones del pasado, contando con datos sobre demografía, dieta y estado de salud.

Para la realización de este artículo se ha revisado la bibliografía antropológica sobre Ibiza y se han estudiado los materiales antropológicos

de diversos yacimientos, para así proporcionar al lector una visión general de las condiciones de vida en la antigüedad. El material utilizado data principalmente de la época púnica, la antigüedad tardía y la época bizantina, debido a que son las épocas más representadas en las excavaciones arqueológicas realizadas en los últimos años y han sido tema central de la tesis doctoral del presente autor.

En las páginas siguientes no se pretende dar una introducción a la antropología física como tal, ni explicar sus métodos de estudio. Únicamente, a partir de los restos que se han estudiado hasta ahora en Ibiza, se resumen algunos datos acerca de la demografía, la estatura, la dieta y las lesiones paleopatológicas, como son los traumatismos y la artrosis, que pueden ser de interés para el lector. Estos datos luego deben ser interpretados dentro de un marco más amplio, a partir de una aproximación biocultural. Finalmente, se propondrán ideas para futuras investigaciones.

ESTUDIOS REALIZADOS SOBRE RESTOS HUMANOS DE LAS ISLAS PITIUSAS

El primer estudio antropológico que se conoce, sobre un cráneo púnico de Puig des Molins, fue publicado en 1930 y firmado por Francisco de las Barras de Aragón. A éste, le siguieron las publicaciones de Santiago Alcobé, en 1940 y 1943, sobre diez cráneos de la necrópolis tardorromana de Can Flit (sic). Tras un espacio de más de 30 años, la siguiente publicación aparece en 1979, siendo su autora Ilse Schwidetzky, quien analiza datos craneales de una pequeña

Fig. 1.- La formación de los dientes se emplea para la determinación de la edad en esqueletos de individuos inmaduros. En este caso, de s'Hort des Llimoners, la formación de las coronas y la ausencia de raíces permiten estimar la edad en 3-4 años.

Fig. 2.- El desarrollo dental de este individuo de la necrópolis del Carrer d'Aragó núm. 33, al que todavía no le habían salido los incisivos superiores, permite estimar que murió a la edad de 7 años.

muestra púnica y romana de Puig des Molins y Sant Antoni respectivamente. Todos estos estudios se centraron principalmente en la obtención de medidas craneales para así intentar investigar el origen de la población púnica.

En la década de los 80 aparecen los primeros estudios sobre incineraciones fenicias y púnicas de Ibiza, realizados por Francisco Gómez Bellard y José Manuel Reverte Coma. Además, Gómez Bellard completa su tesis doctoral en 1987 (distribuida en 1989) sobre antropología médica de Ibiza. El estudio incluye, entre otros muchos aspectos interesantes, el análisis de esqueletos púnicos, romanos e islámicos, además de proporcionar datos sobre la población del siglo XX.

A partir de este momento, los restos humanos van ganando un mayor protagonismo en la interpretación arqueológica. En 1988 Gómez Bellard y Reverte Coma publican datos de los restos prehistóricos de Ca Na Costa en Formentera, que son los restos humanos más antiguos encontrados en las Pitiusas. En Ibiza le siguen otros estudios de González y Lalueza, que incluyen los restos prehistóricos de Can Sergent y los recuperados en las necrópolis púnicas rurales de Cas Jurat y Ca n'Eloi. También un esqueleto del Puig des Molins se publica adicionalmente en una nota a pie de página escrita por González.

Recientemente, tanto otros investigadores como el presente autor han empezado a trabajar con más restos de época fenicia, púnica, de la antigüedad tardía y de época bizantina. Por un lado, se han estudiado cuatro individuos de Can Fita. Por otro lado, a través de una Beca d'Investigació del Consell Insular, y como parte de su tesis doctoral, el autor ha estudiado los restos fenicio-púnicos de Via Romana 47, los restos púnicos y romanos de la Via Romana 28-30, los restos púnicos de Ses Païsses de Cala d'Hort (Can Sorà) y algunos restos procedentes de las excavaciones recientes en el museo de Puig des Molins. A ello se le añaden los restos de las necrópolis de s'Hort des Llimoners, carrer d'Aragó 33 y Ca na Martina, que abarcan los periodos de antigüedad tardía y época bizantina (ss. IV-VII d.C.). También se han estudiado los restos islámicos de Es Soto. Así mismo, otros investigadores están estudiando otros restos pitiusos, como los esqueletos post-medievales encontrados en s'Espalmador. En la actualidad se están preparando los informes sobre cada uno de estos estudios realizados y como avance, se presentan en este artículo algunos de los resultados obtenidos.

Los estudios más recientes se han centrado no sólo en la descripción del material antropológico y la mera catalogación per se, sino en la comprobación de hipótesis y el estudio de

temas más concretos como la paleopatología, el origen de la población púnica y los análisis de dieta a partir del estudio de cálculo dental y de isótopos estables.

Aún queda por estudiar más material, incluidos aquellos restos de épocas más recientes que, aún cuando existan fuentes históricas, pueden aportar mayor riqueza en el conocimiento del pasado. Las excavaciones donde aparecen restos humanos se beneficiarían con la presencia de un antropólogo in situ, hecho ya reconocido por muchos directores de excavaciones en Ibiza. El antropólogo puede así observar y recoger información que posiblemente se pierda antes de llegar al laboratorio, ayudar en la interpretación del contexto funerario, observar anomalías patológicas (ej. escoliosis) que pueden perderse tras el levantamiento de los huesos, o recoger muestras para análisis de ADN. Por último, una integración de datos antropológicos y arqueológicos no hará más que enriquecer nuestro conocimiento del pasado.

¿QUÉ NOS DICEN LOS HUESOS?

Los restos humanos pueden aportar un mayor conocimiento acerca de los rituales funerarios, el estilo de vida, además de aportar una perspectiva biológica de una época determinada, que podrá complementarse junto a la perspectiva económica, social y política, entre otras.

Tras la debida excavación y recogida de los restos óseos, el estudio antropológico se centrará, principalmente, en calcular el número mínimo de individuos ya sea para toda la necrópolis o en una tumba en concreto, determinar la edad y el sexo de esos individuos siempre que sea posible, obtener datos métricos como la estatura, además de los rasgos discretos o no-métricos y documentar la presencia o ausencia de patologías.

Estos aspectos se exponen a continuación y se difunden por primera vez de manera divulgativa. Se trata de un breve resumen, para el que se han escogido aquellos resultados que se han creído de mayor interés en la reconstrucción de los modos de vida de los antiguos habitantes de Ibiza. Debido a que el material estudiado procede en su mayoría de contextos púnicos (ss. VI-II a.C.) y de la antigüedad tardía-época bizantina (ss. IV-VII d.C.), gran parte de los resultados expuestos proceden de material óseo de estos periodos y por lo tanto principalmente de inhumaciones.

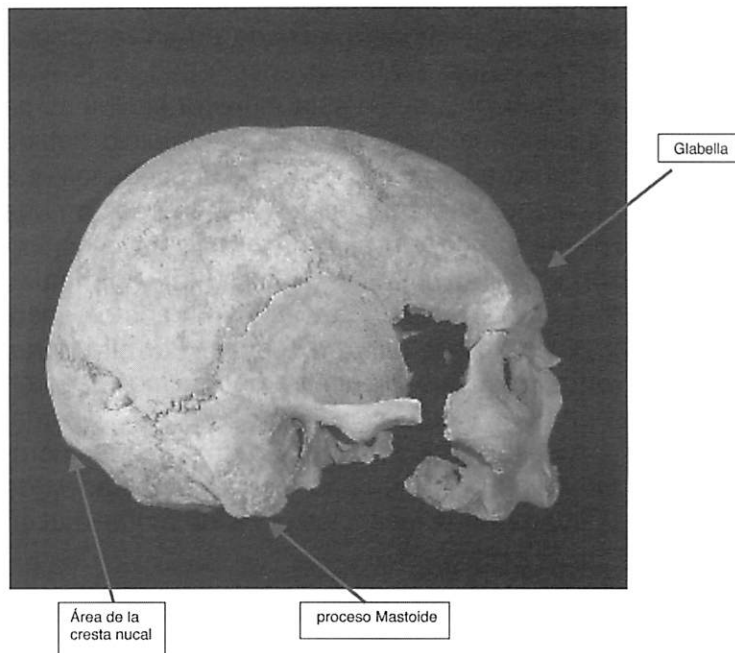
Paleodemografía

La paleodemografía intenta reconstruir la demografía de las poblaciones del pasado. Esta reconstrucción puede examinar la composición de la población por edad y sexo, la mortalidad en cada categoría, la supervivencia, la esperanza de vida y la probabilidad de morir a una cierta edad, entre otros aspectos. Sin embargo, debido a que la paleodemografía es un tema muy complejo y con muchos problemas, aquí solamente se exponen algunos datos básicos de interés.

Es de interés, por ejemplo, indicar que de los restos humanos recuperados en los hipogeos de la necrópolis púnica de Can Sorà (Sant Josep) se ha calculado que el número mínimo de individuos (NMI) aparecidos es de 75. Este NMI incluye esqueletos femeninos y masculinos de adultos de varias edades, tanto individuos de 20 años como mayores de 50 años. En esta necrópolis, como en otras rurales de la Ibiza púnica, es interesante la baja representación de individuos de edades infantiles o juveniles. Por ejemplo, el porcentaje de muertos en el rango de edad 0-5 años es de 5,3% en Can Sorà, el cual resulta muy bajo al ser comparado con una muestra de 63 individuos de contextos púnicos urbanos, donde un 19% de individuos murieron a esa edad. Además, en la antigüedad tardía y época bizantina, alrededor de un 21,7% de los 198 individuos estudiados murieron antes de los cinco años de edad.

La escasez de restos de individuos infantiles es más notable en otros yacimientos rurales púnicos. Así no está representado ningún

Cráneo masculino del yacimiento de la necrópolis del Carrer d'Aragó núm. 33. Se señalan los rasgos observados para la determinación del sexo.

Cráneo femenino de s'Hort des Llimoners, con la localización de los rasgos observados para la determinación del sexo.

individuo menor de 15 años en las tumbas de Can Marines (0/28) ni de Cas Jurat (0/15). En Ca n'Eloi, únicamente se documentó un individuo de unos tres años de edad, representando el 5,8% (1/17) de la muestra estudiada. Los motivos para tal escasez pueden incluir una combinación de factores, como la pobre conservación de los huesos en individuos tan jóvenes, así como procesos tafonómicos que han afectado los restos, un diferente tipo de ritual de enterramiento o el enterramiento en otro lugar separado. También podría pensarse en un tipo mayoritario de personas en el contexto rural (por ejemplo ¿sólo personas con capacidad laboral?). Seguramente la explicación está en una combinación de varios factores y este tema podría ser motivo de un estudio más detallado en el futuro.

La muestra antropológica más grande estudiada hasta ahora procede del yacimiento de s'Hort des Llimoners fechada en un rango cronológico que abarca la antigüedad tardía y la época bizantina. En esta muestra el NMI es de 142, si bien este cálculo fue complejo debido en parte a los enterramientos secundarios, y a veces por el gran número de individuos en una misma tumba. En esta necrópolis se encontraron seis individuos de edad fetal y perinatal, tres murieron antes de cumplir un año de edad, y 23 murieron entre 1 y 5 años. Por otra parte, varios individuos –doce como mínimo– llegaron a una edad superior a los 50 o 60 años de vida.

A pesar de los problemas en paleodemografía y asumiendo una correcta determinación de la edad (¡nada fácil!), los picos de mortalidad en

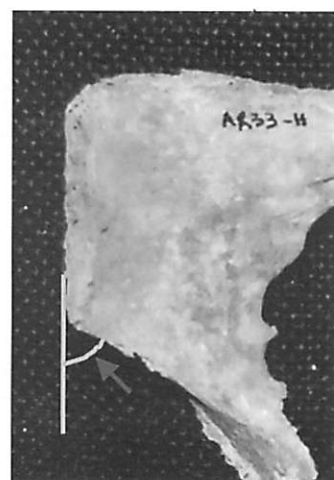
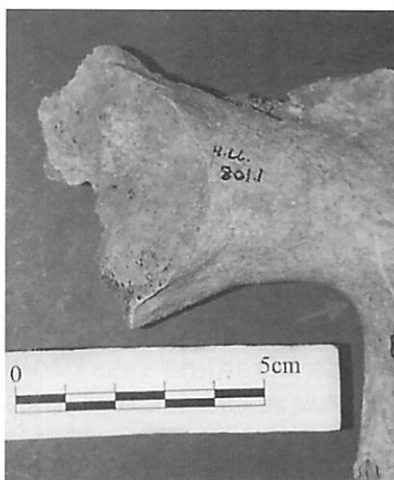
esta necrópolis parecen situarse entre los 10 y 15 años de edad y entre los 20-30 años. En general, cuando la mayoría de muertes ocurren en estos grupos de edad se puede pensar en un acontecimiento “catastrófico”, ya sea una guerra, una epidemia o una catástrofe natural.

Estatura

La estatura depende de un alto componente genético, pero también puede ser influido por el medio ambiente, incluidos, de manera directa o indirecta, el clima, la nutrición, el estatus social y el estado de salud. Por esta razón, la estatura puede ser un reflejo de las condiciones de vida durante la etapa de crecimiento de los individuos. Por lo general, cuando se comparan dos poblaciones de una misma región geográfica, la muestra con la estatura media más alta suele considerarse como aquella en la que las condiciones de vida –nutrición, adaptación al medio y a las enfermedades– han sido mejores.

Para calcular la estatura de un esqueleto normalmente se miden los huesos largos y se aplican unas fórmulas matemáticas, como por ejemplo la de Pearson (1898), muy utilizada en España. En el caso de Ibiza, se han comparado datos de esqueletos de época púnica con material datado en la antigüedad tardía y época bizantina. Así, con la fórmula de Pearson, por ejemplo, se han obtenido estaturas de individuos púnicos de Puig des Molins y Can Sorà, además de los publicados de Can Marines, que han sido comparados con los datos obtenidos de los restos de s'Hort des Llimoners y carrer d'Aragó, 33.

Rasgos de la pelvis usados en la determinación del sexo. Ambos casos presentan características típicamente femeninas, como una amplia hendidura ciática (izquierda) y un amplio ángulo sub-púbico (derecha).

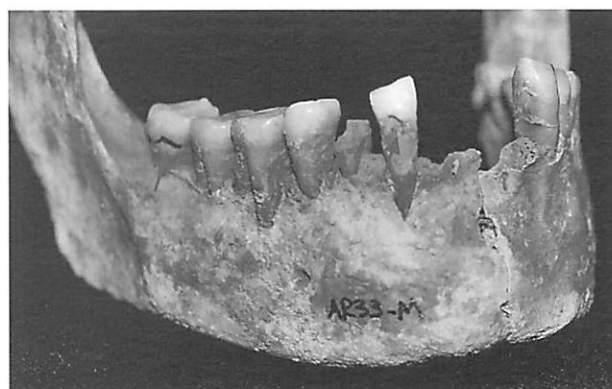
Aunque la muestra es reducida, la estatura media femenina y masculina en época púnica era de 1,55 m y de 1,63 m respectivamente. En la antigüedad tardía-época bizantina, la media era de 1,53 m y 1,60 m para el sexo femenino y el masculino respectivamente. Se ha comprobado que estas diferencias entre periodos —la estatura media más alta en el periodo púnico— y entre sexos, son estadísticamente significativas. ¿Podría ser esto reflejo de unas mejores condiciones de vida en época púnica, a su vez asociadas a una prosperidad económica, donde habría mejor nutrición y mayor resistencia a enfermedades? ¿La reducción en la estatura en los siglos más tardíos podría estar asociada a una reducción del comercio, una reducción de la población y la posible presencia de sequías y epidemias como demuestran otras fuentes de estudio?

Dieta

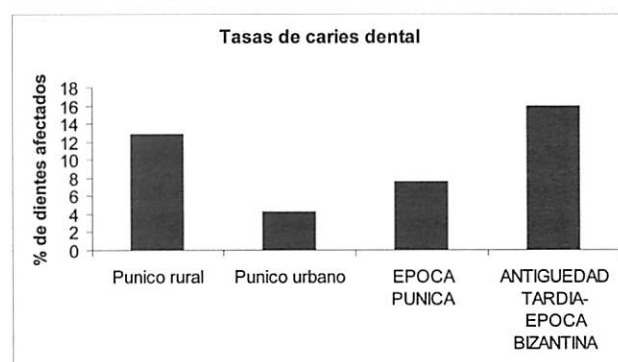
Además de investigar qué comían los habitantes del pasado, es de interés estudiar el tipo de dieta y nutrición en un marco más amplio que abarcaría el estilo de vida o forma de subsistencia para conseguir los alimentos —y en este caso como ello afecta al esqueleto en relación a patrones de artrosis y traumatismos por ejemplo—, la capacidad de combatir infecciones, su influencia en la estatura y en otras lesiones patológicas como la cribra orbitalia. También, de manera indirecta, el estado nutricional puede influir en el progreso económico ya que la alimentación influye en las funciones cognitivas, la fuerza muscular, la coordinación del cuerpo e incluso en el comportamiento social.

En un artículo que publicamos en el núm. 3 de la revista *Fites* ya se dieron a conocer los métodos utilizados en la reconstrucción de la dieta de las poblaciones del pasado, y recibieron una atención especial la patología oral y los análisis químicos. Los datos obtenidos de los restos humanos proporcionan una visión general del tipo de dieta (por ejemplo marina, terrestre, mixta) mientras que para entender específicamente qué alimentos se consumían hay que recurrir a otras fuentes como los restos de fauna y flora, los autores clásicos y la etnografía, entre otros. Debido al límite de espacio, aquí sólo se presenta un breve resumen de los resultados obtenidos del estudio de la caries dental y de los isótopos estables.

La caries dental, como ya se sabe, es una infección que resulta en la formación de una cavidad en el diente, destruyendo el esmalte y,

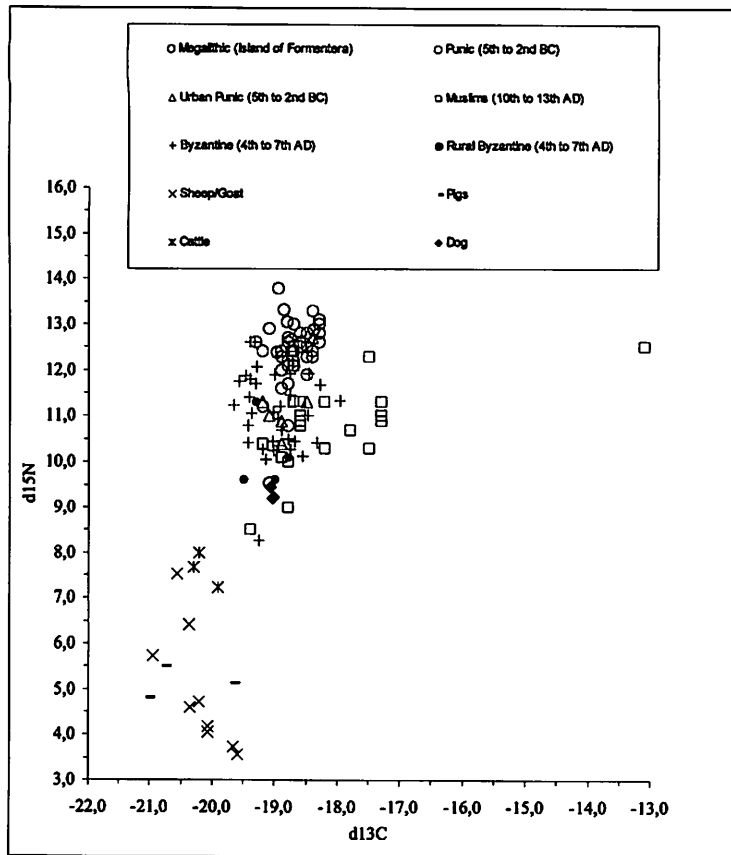
Mandíbula de la antigüedad tardía-período bizantino, con caries dental en la unión del cemento y el esmalte del canino derecho y el tercer molar, así como una grave lesión en el primer premolar (corona perdida debido a la caries).

Tasas de caries dental en cada uno de los contextos analizados.

a veces, la dentina y el cemento, como consecuencia del ácido producido por bacterias. La presencia o ausencia de caries depende de muchas variables. Sin embargo, a nivel general, una alimentación basada en recursos marinos, carne y una proporción baja de vegetales reducirá la probabilidad de estar afectado por la caries, comparado con individuos que se alimentan principalmente de vegetales o cereales —básicamente una alimentación de hidratos de carbono—. Aunque haya excepciones, cuando dos poblaciones se comparan, en general aquella con las tasas más altas de caries tiende a reflejar un estatus socio-económico más bajo, con una dieta basada principalmente en cereales (por ejemplo en el pan).

En cualquier caso, el estudio epidemiológico de la caries es complejo. No existen únicamente dificultades en el diagnóstico, pero la metodología empleada debe ser la misma, así que debe tenerse en cuenta la edad y sexo de los individuos que componen la muestra, al igual que el desgaste dental y la pérdida de dientes en vida —muchos de los cuales se habrán extraído debido a la caries—.

Resultados obtenidos de los análisis de isótopos estables. Cuanto más alto es el valor del nitrógeno más carne formaba parte de la dieta. Cuanto mayor sea el valor negativo del carbono más proteína terrestre se consumía en relación a la proteína marina. Una dieta basada totalmente en recursos marinos indicaría aproximadamente un valor de -13.0 como sucede con un individuo de Es Soto. Los materiales empleados proceden de: Ca na Costa, Can Sorà, Via Romana núm. 47, S'Hort des Llimoners, Ca na Martina y Es Soto. Los huesos de fauna también proceden de Ibiza y de diversas épocas.

Aunque muchos de estos problemas no se han podido solucionar en el caso de Ibiza, sin embargo sí se ha podido observar cierto patrón. En el contexto púnico rural, 209 dientes permanentes formaron la muestra, 205 del contexto púnico urbano y 774 de la antigüedad tardía-época bizantina. Tras considerar la pérdida de dientes en vida (ante-mortem) y post-mortem, las tasas corregidas de dientes con caries resultaron ser de 12,8% en Can Sorà y 4,2% en Puig des Molins. El total de la época púnica resultó tener una media de 7,6% de dientes con caries frente al 15,9% obtenido del material de antigüedad tardía-época bizantina (Figura 7).

Como se observa en la Figura 7, la época púnica parece tener menos caries dental. Ello, junto a otros datos de patología oral no incluidos aquí como la periodontitis o el cálculo dental, indica una menor dependencia en la época púnica de los hidratos de carbono en la alimentación. Las diferencias entre los ámbitos púnicos también es clara, con menos caries en la población urbana. ¿Es posible,

entonces, que hubiese diferencias entre la dieta de la ciudad y la del campo? ¿Puede esta diferencia deberse a la existencia de una mayor variedad de alimentos llegados desde el exterior en la zona urbana, debido a la presencia de un mayor número de individuos con un estatus socio-económico más alto?

Aunque las comparaciones con otros yacimientos donde se ha utilizado distinta metodología debe realizarse con precaución, enmarcando estos resultados en un contexto cronológico más amplio para Ibiza, es el yacimiento de Ca na Costa donde menor incidencia de caries se presenta (ca. 2%). Excluyendo las incineraciones fenicias y la reducida muestra de material romano, el material púnico y de la antigüedad tardía-época bizantina muestran valores más altos que la época prehistórica (Ca na Costa) y la islámica (Es Soto, Puig des Molins). En el conjunto púnico, Can Sorà tiene valores similares a las calculadas para el yacimiento de Cas Jurat y Ca n'Eloi, quizás reflejando una homogeneidad de la dieta a lo largo del ámbito rural de la isla (a excepción de Can Marines, donde la reducida muestra no presenta caries).

Estas diferencias también se confirman con los análisis de isótopos estables realizados por B. Fuller, M. Richards y el presente autor. Aunque los estudios siguen en marcha, aquí se avanzan algunos de los resultados obtenidos. Básicamente, como se indicó en el número 3 de Fites, los isótopos estables utilizados han sido carbono y nitrógeno. El carbono indica qué cantidad de proteína terrestre y marina se consumía, mientras que el nitrógeno indica cuánta carne formaba parte de la dieta. Cuanto más alejados sean los valores de cero, más proteína terrestre y más carne se consumía. Así, en la tabla anexa, cedida por el Dr. B. Fuller (datos en inglés), se observa cómo los individuos de Ca na Costa, que eran los que tenían menos caries, fueron los que más carne consumían, y los musulmanes de Es Soto los que se alimentaban de menos carne, más vegetales y más pescado. Es de interés indicar que todas las poblaciones consumían muy poca proteína marina, ya sea marisco, pescado o mamíferos.

Paleopatología

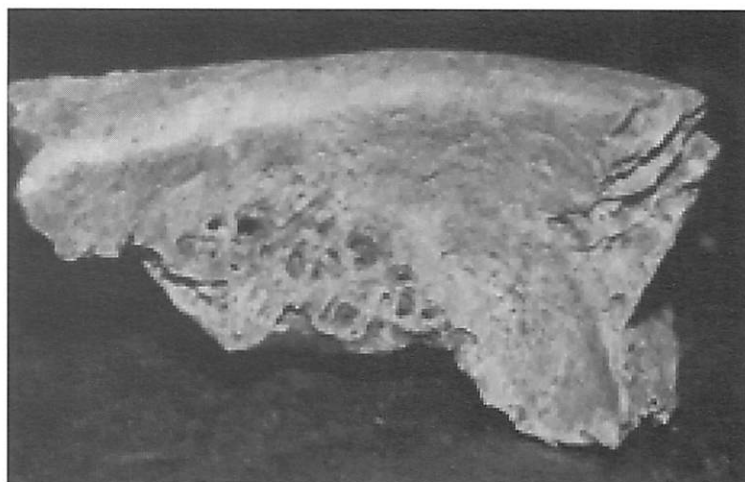
La paleopatología es la disciplina que estudia las enfermedades del pasado, tanto en humanos como en otros animales, y también —lo cual es relevante para este trabajo— la disciplina que estudia las lesiones patológicas en restos óseos humanos. El estudio de las patologías del

esqueleto, como por ejemplo los traumatismos y la artrosis, permiten reconstruir la evolución de tales lesiones a través del tiempo, pero también comprender las condiciones de vida de una población, su modo de subsistencia, su estado nutricional, las tensiones sociales y las diferencias entre sexo, edad y grupos sociales, entre otros.

Antes de exponer los datos sobre lesiones patológicas en los esqueletos ibicencos, vale la pena mencionar algunos de los problemas a los cuales se enfrenta el antropólogo físico durante el estudio paleopatológico. Por un lado, la mayoría de enfermedades no dejan rastro en el hueso, y cuando lo hacen hay limitaciones en el diagnóstico paleopatológico. Por otro lado, la causa de la muerte es imposible de identificar probablemente en más del 90% de los casos. Incluso si un esqueleto muestra signos de decapitación, la razón de la causa de la muerte podría haber sido, por ejemplo, un ataque previo al corazón o un envenenamiento tras el cual el enemigo aprovecha para decapitar. Es también preciso un buen estado de conservación. Adicionalmente, saber el sexo y la edad del esqueleto, lo cual no es siempre posible de determinar, es importantísimo para la interpretación y diagnóstico patológico. Cabe también mencionar que sin una cronología más precisa para cada esqueleto, los datos paleopatológicos representan únicamente una media de todos los siglos de utilización de la necrópolis.

Las comparaciones epidemiológicas entre varias muestras es también compleja. Por ejemplo, la población con menos patología no tiene por qué ser la que vivió en mejores condiciones de vida. La diferencia podría estar en que aquella con menos patologías moría a una edad más joven –y por lo tanto con menor capacidad de supervivencia– que otra población en que la mayoría llegaba a edad senil y por ello mostraba más patologías (por ejemplo artrosis). Adicionalmente, la denominada “paradoja osteológica” señala que en el caso de las infecciones, por ejemplo, una persona que muestra una infección (por ejemplo tuberculosis, sífilis o lepra) podría haber disfrutado de mejor salud, cuidados médicos y nutrición que una persona infectada y que no tenga lesiones óseas a la hora de su muerte. Es decir, el individuo con lesiones patológicas pudo resistir y sobrevivir algún tiempo a la enfermedad, mientras que el otro individuo sin patología ósea, siendo más débil, murió antes de que la enfermedad llegara a afectar el hueso.

Por último, aunque Ibiza en época púnica parece haber gozado en general de cierta

Órbita izquierda de un individuo de s'Hort des Limoners con cribra orbitalia severa.

prosperidad económica, especialmente cuando se compara con otros periodos como la antigüedad tardía, ¿debe ello necesariamente reflejarse en unas mejores condiciones de vida y menos morbilidad? ¿Es posible que al haber más producción y más trabajo ello implique unas mayores demandas físicas sobre el esqueleto y aumente la probabilidad de contraer traumatismos por accidente laboral y lesiones osteoarticulares?

Por estos motivos, el análisis paleopatológico no siempre ha proporcionado una visión clara de las condiciones de vida de la población. A pesar de ello, sin embargo, se han podido identificar algunos patrones y compararlos entre periodos, así produciendo unos resultados interesantes.

— Condiciones de vida durante el crecimiento

Dos tipos de lesiones patológicas se utilizan frecuentemente para entender las condiciones de vida o nivel de “estrés fisiológico”

Artrosis en la epífisis distal de un fémur de Can Sorà.

Fractura en un cráneo causada antes de la muerte del individuo.

de un individuo durante su etapa de desarrollo y crecimiento: las hipoplasias del esmalte (HE) y la cribra orbitalia (CO). Para esta reconstrucción sobre el estado de salud del individuo antes de los 18 años de edad, aproximadamente, también se le pueden añadir datos sobre mortalidad, estatura, infecciones y patología oral, por ejemplo. Las HE son unas anomalías en el esmalte de los dientes que indican una interrupción durante la formación de los dientes, de etiología multifactorial, aunque pueden verse asociados con malnutrición, enfermedad y pobres condiciones de vida en general. Las HE son frecuentes en la actualidad en los países más pobres y/o en grupos marginales de la sociedad. La CO son lesiones en las paredes orbitales del cráneo y también tienen una etiología multifactorial, pero pueden verse relacionadas con anemias, infecciones, pobres condiciones de vida –por ejemplo alta densidad de población facilitando la transmisión de enfermedades, una mala canalización de desechos, agua contaminada, consumición de carne o pescado crudo y, en general, pobre higiene–. En Baleares también puede haber un componente genético. Resumiendo, tanto HE como CO cuando están presentes son reflejo de unas condiciones de vida generalmente pobres, con una dieta inadecuada y la presencia de enfermedades.

Se ha comparado el periodo púnico con la antigüedad tardía-época bizantina. Según la

cultura material, mientras que en el primer período mencionado Ibiza es, en general, un importante centro comercial y productor, exportando ánforas y cerámica a gran escala y con su propia ceca, en el segundo periodo esta prosperidad económica desciende y a ello se le añaden las incursiones vándalas, una reducción de la densidad de población y abandono de algunos asentamientos rurales, un comercio a menor escala y, en general, una época de sequías, epidemias y catástrofes naturales en el Mediterráneo. ¿Esta importancia y prosperidad económica de la época púnica –comparada con los siglos IV-VII d.C.– podría reflejarse en una “prosperidad biológica”? ¿Es decir, fueron mejores las condiciones de vida en época púnica y hubo menos mortalidad infantil? Para comprobar esta hipótesis sobre el estado de salud se recurrió al estudio de las HE y la CO.

Los casos ibicencos estudiados sobre cada periodo, muestran una alta frecuencia de HE (>50% de dientes afectados), mientras que CO tampoco mostró frecuencias bajas. No se encontraron diferencias entre hombres ni mujeres ni entre periodos, aunque la incidencia de CO era algo más baja en época púnica. Así pues, aunque ya se ha mencionado que los estudios paleoepidemiológicos son complejos, parece ser que las condiciones de vida en cada periodo eran similares, si bien la incidencia de CO era algo más baja en época púnica.

– Patrones de actividad: artrosis y traumatismos

Para entender aún más las formas de vida de las poblaciones estudiadas, se ha investigado la incidencia de la artrosis y los traumatismos.

La artrosis es una de las patologías óseas encontradas más frecuentemente en restos arqueológicos. De hecho, su presencia se remonta millones de años atrás en restos de dinosaurios y más tarde en homínidos del género *Australopithecus*. Es de interés en el estudio antropológico no sólo describir la presencia de artrosis en esqueletos en una época determinada, sino ver cómo evoluciona su incidencia y su patrón a lo largo del tiempo y en distintos ámbitos. Por ejemplo, hoy en día las poblaciones rurales, comparadas con las urbanas, muestran unas incidencias más altas de artrosis en la cadera y en las rodillas. Obviamente, que un esqueleto tenga artrosis en estas regiones anatómicas no quiere decir necesariamente que era granjero.

En resumidas cuentas, la artrosis es una condición degenerativa que puede definirse

como una anomalía –ya sea un mecanismo de adaptación o no– de las articulaciones sinoviales (por ejemplo cadera, codo, rodilla), que consiste en el deterioro del cartílago y la formación de nuevo hueso y otras modificaciones, normalmente común en individuos mayores de 40 años de edad. Su etiología es multifactorial. En muchos casos, sin embargo, parece existir una relación entre artrosis y ejercicio físico, tareas repetitivas que exigen una demanda física en el esqueleto y para las cuales el esqueleto no está adaptado.

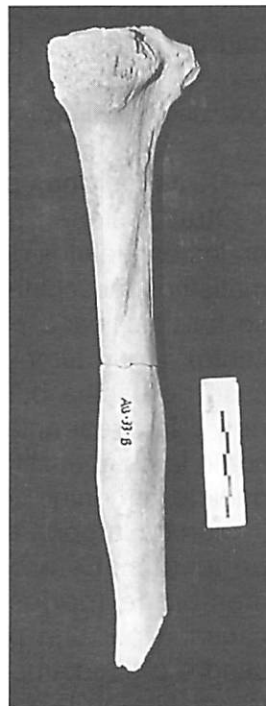
Para Ibiza, aparte de breves menciones descriptivas en algunas publicaciones, se han calculado frecuencias de artrosis con material púnico y de antigüedad tardía-época bizantina, observando una incidencia en multitud de articulaciones –desde la articulación temporomandibular, pasando por la columna vertebral, las extremidades superiores e inferiores hasta los huesos que componen el pie–. No había muchas diferencias en el patrón de artrosis entre los contextos púnico rural y urbano y entre la época púnica y la antigüedad tardía-época bizantina. Los casos más severos se dieron en el ámbito rural y específicamente en la cadera, rodillas y tobillo, aunque también en zonas de las extremidades superiores. En cualquier caso, también se encontraron articulaciones gravemente afectadas en los ámbitos urbanos de cada periodo y una zona particularmente afectada era la columna vertebral, quizás por el frecuente levantamiento de cargas pesadas. Sea cual sea la causa de la artro-

sis, primaria o secundaria, lo que es de interés es que no hubo realmente ninguna diferencia significativa entre los dos periodos, donde en teoría la manufactura de productos tanto agrícolas como artesanales y el comercio sería más intensa en época púnica.

En cuanto a los traumatismos, éstos pueden definirse como lesiones en el tejido vivo a causa de una fuerza o un mecanismo extrínseco al cuerpo. Existen varios tipos de traumatismos como las fracturas, dislocaciones, amputaciones y lesiones violentas. Los tipos y distribución de traumatismos en una población pueden dar claves acerca del estilo de vida, el modo de subsistencia y los conflictos bélicos. Las fracturas en vida o ante-mortem pueden indicar las condiciones de vida y posiblemente los riesgos de accidente laboral (aunque también de ocio), como por ejemplo las causadas por el arado, una caída o una coza de caballo. Por otro lado, fracturas ante-mortem y peri-mortem, especialmente en el cráneo, los antebrazos o las manos pueden ser reflejo –siempre con una interpretación cautelosa– de una tensión social, ya sea de violencia doméstica o de contextos bélicos. Además, el estado de curación de las fracturas puede indicar el grado y nivel de los cuidados médicos.

Los resultados indican que tanto en el ámbito rural púnico como urbano, y en la antigüedad tardía-época bizantina, la incidencia de trauma era relativamente baja, con las tasas más elevadas rondando el 10% en el peroné del ámbito rural púnico y los huesos del antebrazo en las

Traumatismo en una tibia, correctamente curada ante mortem.

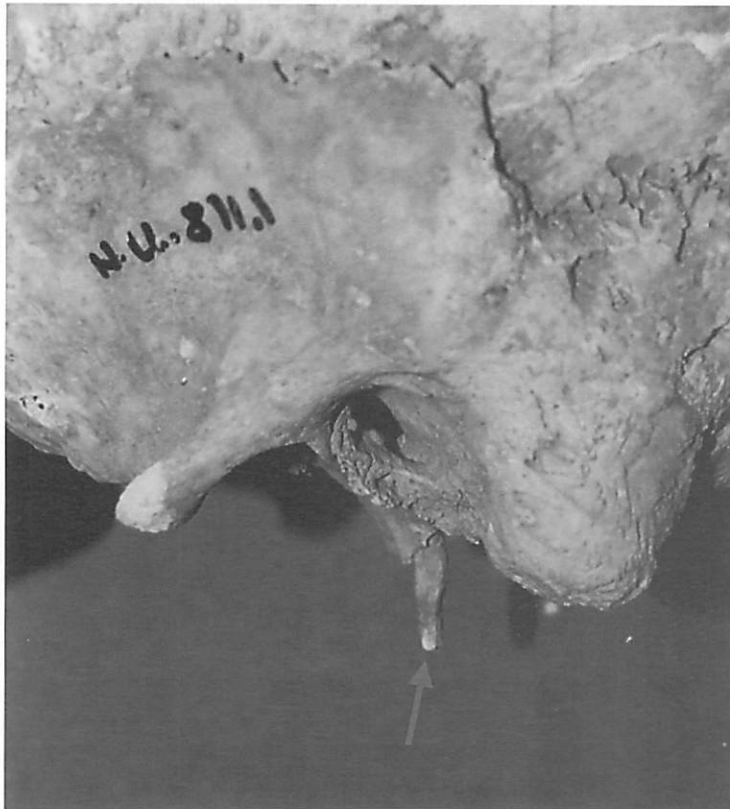
Traumatismos en dos costillas de la necrópolis de Can Sorà (Cala d'Hort), que no fueron debidamente curadas y muestran la formación masiva de callo óseo.

poblaciones urbanas. Comparando la incidencia por sexo no hubo ninguna diferencia, indicando una posible igualdad en las tareas laborales, por lo menos en relación al nivel de riesgo de accidente laboral. Todas las fracturas ocurrieron bastante antes de la muerte del individuo y, menos dos costillas de Can Sorà, todas las fracturas estaban curadas y parecen ser causadas de manera accidental.

Acerca del nivel de violencia, los restos óseos también apoyan la teoría de una población no involucrada directamente en enfrentamientos importantes, por lo menos en la isla –aunque ello no implica la inexistencia de confrontamientos bélicos en el mar o lejos de casa– y así posiblemente una estabilidad social y quizás política, como se ha interpretado para otras regiones europeas con bajas frecuencias de traumatismos por actos violentos. A nivel antropológico, ello se evidencia por la ausencia de traumatismos en individuos menores de 15 años, por la ausencia de fracturas peri-mortem, la ausencia de fracturas en las manos –que normalmente resultan afectadas durante peleas y combates– y la baja incidencia de fracturas en el antebrazo –normalmente utilizados para parar un golpe dirigido a la cabeza–.

Ejemplo de torus auditivus en el hueso temporal izquierdo de un cráneo de s'Hort des Llimoners, producido por un crecimiento óseo en el conducto auditivo externo.

En nuestro estudio la tasa de traumatismos craneales era difícil de calcular debido al estado de fragmentación de muchos cráneos. Sin embargo, dos casos –uno leve de s'Hort des Llimoners y uno más profundo de Carrer Aragó, 33– tenían fracturas cicatrizadas en el cráneo, y éstas sí que podrían deberse a un acto violento sino accidental, pero no a escala de un conflicto bélico. Finalmente, todos los traumatismos estaban bien cicatrizados y alineados reflejando unos cuidados médicos apropiados. Las únicas excepciones son dos costillas de Can Sorà que tenían una considerable masa de callo y no estaban completamente cicatrizadas. ¿Pudo reposar este individuo y recibir los cuidados médicos apropiados como los demás individuos del ámbito urbano con costillas rotas, o tuvo la obligación de seguir trabajando?

Al iniciar la investigación, se pensó que ambos periodos mostrarían patrones e incidencias de artrosis y traumatismos muy diferentes, debido a las diferencias económicas y sociales, o a las incursiones militares, entre otros factores. Pero, sorprendentemente, el patrón indica que más o menos el estilo de vida continuaba siendo parecido en el ámbito urbano desde la época púnica a la época bizantina. Notable son las duras condiciones de vida en el ámbito rural, que sí pueden verse reflejadas por casos de artrosis severa –con eburneación– en la mayoría de las articulaciones. Sorprende también la baja incidencia de traumatismos en época púnica, y así una buena adaptación al medio, puesto que si se tiene en cuenta una producción agrícola intensa y mucho comercio marítimo, la probabilidad de encontrar unas incidencias más altas sería lógica según otros estudios, aunque clínicos, de agricultores y marineros.

– Otras lesiones paleopatológicas

Otras lesiones patológicas han aparecido en los esqueletos de Ibiza. Ejemplos son traumatismos musculares donde la parte afectada se ha calcificado parcialmente (miositis osificante), algún tumor benigno (osteoma), algún caso de espina bífida, dientes supernumerarios y la presencia de lesiones infecciosas como la osteomielitis (un único caso, en el esqueleto femenino VR28/1108) y la periostitis.

Merece la pena entrar en más detalle en la periostitis. Esta es una inflamación de la membrana (periostio) que cubre el hueso, causada por una presencia bacteriana en la sangre o directamente a través de una lesión traumática en la zona afectada. No suele ser

una enfermedad per se, sino que normalmente forma parte de los síntomas de una enfermedad. La presencia de estas lesiones, particularmente comunes en la tibia, puede estar relacionada tanto con unas pobres condiciones de vida como con unas pobres condiciones sanitarias, habituales en zonas con una alta densidad de población y donde se convive con otros animales. Dos datos son de interés mencionar ahora de manera preliminar. La periostitis ha estado presente en Ibiza desde época púnica por lo menos, pero es en la antigüedad tardía-época bizantina cuando hay mayor número de lesiones activas (es decir, que no se habían curado), por lo que la infección continuaba estando presente en el momento de la muerte del individuo. En la necrópolis de Carrer Aragó, 33 la presencia de periostitis activa parece ser elevada. En este mismo cementerio, es de interés destacar la existencia del primer caso documentado de periostitis –además activa– en las costillas. Algunos estudios han demostrado una muy probable asociación entre la periostitis en estos huesos y las infecciones crónicas pulmonares, en muchas ocasiones con pacientes que padecen tuberculosis.

Otros datos antropológicos

Otras áreas del esqueleto pueden ayudar a entender relaciones genéticas, adaptaciones biomecánicas y las marcas de las inserciones musculares pueden mostrar patrones de demandas físicas sobre una parte determinada del cuerpo.

Los rasgos no-métricos son modificaciones en el esqueleto de carácter hereditario, pero algunas pueden depender de la postura durante el trabajo, la subsistencia y el estilo de vida en general. Para explicar estos rasgos, puede utilizarse un recipiente de cerámica como analogía de un cráneo. Los rasgos discretos serían como las decoraciones, por ejemplo mediante pintura o incisiones, en la superficie del recipiente. Estas decoraciones pueden cambiar según el ceramista pero no afecta a la forma del recipiente. Es decir, los rasgos no-métricos sería como el texto o el diseño del cráneo pero sin que afecte a la morfología o la forma del hueso. A continuación se exponen dos de estos rasgos que han sido útiles para entender mejor la manera de vivir de los habitantes de Ibiza en el pasado.

Por un lado se han estudiado unas excrescencias óseas (torus auditivus), ya sean osteomas o exostosis, que aparecen en el conducto auditivo del oído. Normalmente aparecen en indivi-

Ejemplo de acuclillamiento (marcada en línea discontinua) en la epífisis distal de una tibia derecha.

duos que se sumergen frecuente y prolongadamente en el agua a temperaturas menores de 19 grados centígrados, aunque la inmersión en agua fría no es siempre la única causa. Hoy en día estas lesiones son muy comunes en surfistas y socorristas. En la prehistoria, las poblaciones con una alta incidencia (>30%) de estos crecimientos en los oídos basaban su economía en la explotación de los recursos marinos, como demuestran ejemplos de las Islas Canarias y Chile. En Ibiza, si bien la muestra es reducida, aparece entre un 10% y un 20% de los cráneos estudiados y solamente en individuos masculinos, aunque las diferencias entre sexos no son estadísticamente significativas. Se conoce un caso más de época púnica y éste procede de un cráneo de Cádiz del siglo II a.C. En Ibiza, tampoco se encuentran diferencias estadísticamente significativas entre la época púnica y la antigüedad tardía-época bizantina y su baja incidencia apoyaría la opinión de que la explotación de los recursos marinos no era de carácter primario. Curiosamente, los casos más exagerados se encuentran en cráneos de este último periodo (individuos HLL203.1 y HLL811.1 de s'Hort des Llimoners) y agradezco al Dr. Luís Conill, otorrinolaringólogo, la "consulta" concedida a uno de ellos. Aparte de la relación con la explotación marina, algunos autores opinan que en época romana esta irritación podía producirse al visitar asiduamente los baños públicos, y especialmente el frigidarium, normalmente reservado para el sexo masculino.

Por otro lado, también han sido objeto de estudio las facetas de acucillamiento observadas especialmente en la tibia. Su presencia indica que el individuo pasaba mucho tiempo en cuclillas. Se presenta una alta incidencia de estas facetas en poblaciones que no disponen de mucho mobiliario, o en individuos que deben adoptar esta postura debido a su actividad habitual. En restos humanos de la edad media y la época moderna, estas facetas suelen encontrarse en tibias de individuos de un estatus socio-económico bajo. Alteraciones semejantes en la tibia también aparecen en individuos que pasan mucho tiempo arrodillados, como por ejemplo en individuos que se arrodillan para moler el grano, o incluso en individuos que adoptan esta postura para sus prácticas religiosas, como así lo han confirmado las altas incidencias de estas facetas en contextos monásticos bizantinos. En Ibiza, más del 90% de las tibias púnicas y más del 60% de las tibias de antigüedad tardía-época bizantina tenían estas facetas. Las diferencias no son estadísticamente significativas al comparar ambos periodos entre sí. En cualquier caso, lo que indican estos resultados es que los individuos pasaban mucho tiempo en cuclillas o arrodillados, ya sea por motivos laborales, o bien por disponer de poco mobiliario en las casas. En un futuro, los estudios tanto de la cultura material como de una muestra antropológica más amplia completarán la reconstrucción de las condiciones de vida de estas poblaciones del pasado.

Craniometría

A pesar de que el estudio con medidas craneales presenta una infinidad de problemas, es de interés mencionar que dos estudios recientes del presente autor, aunque abiertos a crítica, demuestran que algunos cráneos púnicos de Ibiza parecen compartir las mismas dimensiones que cráneos subsaharianos. La forma del cráneo no depende solamente de la genética y no tiene una forma estática en la edad adulta. Al contrario, el cráneo tiene plasticidad y va cambiando a lo largo de la vida del individuo. Su forma se va modificando según las influencias externas que pueden derivarse del tipo de dieta y la actividad muscular, los cambios hormonales con la edad, el clima y las modificaciones culturales, entre otros. Los análisis han sido realizados con un programa forense llamado FORDISC 2.0 creado en los años noventa por S. Ousley y R. Jantz para

Reconstrucción facial de un cráneo masculino de época romana del Puig des Molins (PM01/UE59). Estudio: N. Márquez-Grant; artista: Simon Lygo.

identificar individuos americanos de descendencia europea, asiática o africana entre otros. Las medidas de algunos cráneos púnicos se introdujeron en el programa y, tanto en el ámbito rural como en el urbano, en hombres y en mujeres, han aparecido cráneos con características similares a individuos subsaharianos y posiblemente norteafricanos.

UNA APROXIMACIÓN BIOCULTURAL

La salud del individuo está afectada por factores genéticos, el medio uterino, el medio familiar, el estatus socio-económico, la cultura y el medio físico. Así, la morbilidad y mortalidad de una población va a comprenderse e interpretarse mejor si se tienen en cuenta sus características genéticas, su medio físico y social e incluso político, entre otros factores. La combinación de estas fuentes, tanto culturales como biológicas, para una más precisa reconstrucción del pasado, adopta entonces una aproximación biocultural. Así, la información obtenida del estudio de los restos humanos se integra con otros datos procedentes de la cultura material y de otras disciplinas como la biometereología, la paleoclimatología, los documentos históricos, la zooarqueología, la

arqueobotánica y la etnografía. Factores como el clima, la dieta, la densidad de población, la presencia de nuevos patógenos, la utilización del paisaje, las profesiones, la indumentaria, la mitología, el tipo de asentamientos, la medicina, las guerras, las epidemias, las nociones sociales de edad y género, la arquitectura y los patrones de migración determinan la relación entre las enfermedades y los humanos. Para Ibiza, el autor ya ha intentado crear un primer marco de trabajo que, por motivos de espacio, no se expone aquí, pero que incluye estas distintas fuentes de información mediante una lectura atenta de la bibliografía.

Esta dimensión biocultural ha permitido y permitirá reconstruir de manera más adecuada los modos de vida en el pasado, además de proporcionar una mayor comprensión y una más precisa interpretación de los resultados antropológicos y paleopatológicos.

CONCLUSIONES

Como dijo Mao-Tzu (siglo VI a.C.), "un viaje de mil millas debe empezar con un solo paso". Otros antropólogos anteriormente ya habían dado algo más de un solo paso en Ibiza, y con la investigación que hemos desarrollado, de la que aquí se ha expuesto un breve resumen, se da otro pequeño paso más. No ha sido la finalidad de este artículo hacer una introducción de los métodos utilizados en antropología física, tanto con restos in situ como en el laboratorio. Aquí se ha pretendido exponer, de la forma más divulgativa posible, un resumen de lo que han producido y están produciendo los estudios antropológicos, tanto para los arqueólogos como para el simple lector interesado en la Historia y los temas del pasado. Los informes técnicos con los resultados obtenidos se redactarán en breve y de forma mucho más detallada. Será entonces cuando los antropólogos y arqueólogos podremos discutir e integrar la información obtenida para incrementar nuestro conocimiento del pasado.

Un ejemplo de esta integración podrá verse en el ámbito de la arqueología funeraria, por ejemplo las relaciones entre el ajuar y tipo de tumba, con información acerca de edad, sexo y paleopatología. Obviamente, siempre teniendo en cuenta que la edad y sexo se refieren aquí a términos biológicos, cuando el individuo estudiado se trata de un esqueleto. Una tumba de un "niño" lo será en términos de

edad esquelética, pero cabe tener en cuenta que en determinadas sociedades una persona podía ser considerada adulta a partir de los diez años. Igualmente, el sexo del esqueleto puede ser femenino, pero el género —el concepto social— puede ser distinto. Tener claras estas separaciones es importante en la interpretación.

También sería interesante estudiar con más detalle los enterramientos en ánforas que, en los contextos púnicos, parecen recibir principalmente los individuos con un desarrollo dental de entre 2 y 4 años aproximadamente, aunque haya excepciones. Otra vía de desarrollo de la investigación, siempre pendiente de la conservación de los huesos, es el de los rasgos no-métricos de carácter hereditario. Por ejemplo, en el conjunto óseo de Carrer Aragó 33, dos individuos seguramente eran familiares muy cercanos debido a que solamente estos dos cráneos tenían tres rasgos no-métricos idénticos.

La integración biocultural como se ha visto es importante. Un ejemplo sería la arqueofauna: ¿se han encontrado restos de *Rattus* del siglo V d.C. que pudiesen haber introducido una epidemia fatal? Otro ejemplo sería la arqueología experimental, como la construcción de un hipogeo para entender el esfuerzo y el tiempo utilizado.

Desde el punto de vista antropológico es necesario crear en Ibiza una estandarización de métodos para que los diferentes antropólogos que trabajen aquí puedan utilizar los demás estudios como material comparativo. El estudio de más restos humanos y la creación de una base de datos antropológicos y paleopatológicos también sería ideal. Por último, para comprender la evolución de las condiciones de vida a lo largo del tiempo, sería interesante estudiar material medieval y post-medieval.

Por mi parte, finalizo este texto ofreciendo toda la ayuda que esté en mi mano proporcionar para obtener la mayor información posible de los restos humanos que aparezcan en las excavaciones arqueológicas de Ibiza.

Agradecimientos

La mayor parte de este artículo es un brevísimo resumen de mi tesis doctoral. Por ello, creo que debo repetir mi agradecimiento a las siguientes personas: a mis familiares y amigos por todo el amor y toda la paciencia prestada; al Profesor Andrew Sherratt† y la Dra. Louise Humphrey por su motivación y buenos consejos.

También agradezco muchísimo el apoyo de las instituciones en Ibiza y de muchos arqueólogos. La mayor parte del material procede de las excavaciones del Dr. Joan Ramon y agradezco todo su apoyo a lo largo de estos años. También quisiera agradecer al Dr. Jordi Fernández, Benjamí Costa y Ana Mezquida las facilidades prestadas para acceder al material óseo estudiado y por la oportunidad de estudiar restos

del Puig des Molins. Los restos de Via Romana, 47 fueron obtenidos en una excavación co-dirigida por Rosa Gurrea, a quien también le agradezco permitirme el estudio de los restos. Parte de estos estudios se realizaron gracias a una beca d'investigació del Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Finalmente, ¡agradezco a todos los esqueletos por haber sido mis maestros y por haberme enseñado tanto!.

BIBLIOGRAFÍA

- ALCOBÉ, S. (1940): Cráneos procedentes de una necrópolis romana de Ibiza. *Anales de la Universidad de Barcelona. Memorias y Comunicaciones*, 177-190.
- ALCOBÉ, S. (1943): Otros cráneos procedentes de una necrópolis romana de Ibiza. *Anales de la Universidad de Barcelona. Crónica, Discursos, Memorias y Comunicaciones*, 107-122.
- AUFDERHEIDE, A.C. y RODRÍGUEZ-MARTÍN, C. (1998): *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- BARRAS DE ARAGÓN, F. de las. (1930): Cráneo púnico de Ibiza. *Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria - Actas y Memorias*, 9: 51-52.
- BOULLE, E.L. (2001): Osteological features associated with ankle hyperdorsiflexion. *International Journal of Osteoarchaeology*, 11: 345-349.
- BROTHWELL, D. R. (1987): *Desenterrando Huesos. La Excavación, Tratamiento y Estudio de Restos del Esqueleto Humano*. Fondo de Cultura Económica, México.
- BUSH, H. y ZVELEBIL, M. (eds.): *Health in Past Societies. Biocultural Interpretations of Human Skeletal Remains in Archaeological Contexts*. BAR International Series 567. Oxford.
- GÓMEZ-BELLARD, F. (1983): Apéndice: Estudio de los dientes. In Gómez-Bellard, C., *Uma de Orejetas con Incineración Infantil del Puig des Molins*. TMAI, 9. Ibiza: 18-19.
- GÓMEZ-BELLARD, F. (1985): Estudio antropológico de algunas incineraciones púnicas del Puig des Molins, Ibiza. *Saguntum*, 19: 141-151.
- GÓMEZ-BELLARD, F. (1989): *Antropología Médica en Ibiza*. Colección Tesis Doctorales num. 104/89. Editorial de la Universidad Complutense de Madrid. Facsímil de la Tesis Doctoral presentada en 1987, Madrid.
- GÓMEZ-BELLARD, F. (1990): Apéndice I. Estudio antropológico. In Gómez-Bellard, C. et al., *La Colonización Fenicia de la Isla de Ibiza*. Ministerio de Cultura. Dirección General de Bellas Artes y Archivos, Madrid; 186-200.
- GÓMEZ-BELLARD, F. y REVERTE COMA, J. M. (1988): Análisis antropológico y paleopatológico de los restos óseos humanos de Ca Na Costa (Formentera). Parte II. En Fernández, J. H., Plantalamor, L., Topp, C., Gómez Bellard, F. y Reverte Coma, J. M., *El Sepulcro Megalítico de Ca Na Costa*. TMAI, 19. Ibiza: 55-76.
- GONZÁLEZ MARTÍN, A. y LALUEZA, C. (1992): Estudio de los restos humanos procedentes de un hipogeo púnico en Sant Antoni de Portmany (Eivissa). *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 35: 73-86.
- GONZÁLEZ MARTÍN, A. y LALUEZA, C. (1995): Estudi del poblament púnico de l'illa d'Eivissa per mitjà de l'anàlisi multivariada craneométrica. *Bolletí de la Societat d'Història Natural de les Balears*, 38: 35-46.
- GONZÁLEZ-MARTÍN, A. y LALUEZA, C. (2000): Informe antropológico de los restos humanos de Can Sergent (Ibiza): 318-321. Apéndice 1 de Costa, B. y Benito, N., *El poblament de les illes pitiüses durant la prehistòria. Estat actual de la investigació*. En Guerrero, V. M. & Gormes, S., *Colonització Humana en Ambients Insulars. Interacció amb el Medi i Adaptació Cultural*: 215-321. Universitat de les Illes Balears.
- GONZÁLEZ-MARTÍN, A. y LALUEZA, C. (2001): Estudio antropológico de los restos humanos de Ca n'Eloi (Eivissa). *Rivista di Studi Fenici*, 29: 103-119.
- HILLSON, S. (1996): *Dental Anthropology*. Cambridge University Press, Cambridge.
- LARSEN, C. S. (1997): *Bioarchaeology. Interpreting behaviour from the human skeleton*. Cambridge University Press, Cambridge.
- MACÍAS LÓPEZ, M.; VILLANUEVA MARCOS, A.; MATEO, A. y RUZA-PÉREZ-BARQUERO, M. (1999): Enfermedades otológicas halladas en una muestra de población púnica y romana de Cádiz. En Sánchez Sánchez, J. A. (ed.), *Actas del V Congreso Nacional de Paleopatología* (Alcalá la Real, 1999): 103-112.
- MANZI, G.; SPERDUTI, A. y PASSARELLO, P. (1991): Behavior-induced auditory exostoses in Imperial Roman society: evidence from coeval urban and rural communities near Rome. *American Journal of Physical Anthropology*, 85: 253-260.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. (1999): *Paleopathological comparison between two Mediterranean populations in the island of Ibiza (Spain)*. Tesis de MSc. Inédito. Universidad de Sheffield, Sheffield.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. (1999): Estudio antropológico de los restos óseos de la necrópolis musulmana de Es Soto (Eivissa). Informe inédito para el Consell Insular d'Eivissa i Formentera. Ibiza.
- MÁRQUEZ GRANT, N. (2002): L'anàlisi antropològica de les restes òssies del sector sepulcral imperial o tardoantíc de Can Fita. En González Villaescusa, R. y Pacheco Cardona, E. (eds.), *Can Fita, Onze Segles d'un Assentament Rural de l'Antiguitat Ebusitana (segle IV aC-segle VII dC)*. *Quaderns d'Arqueologia Pitiüsa*, 7: 50-60. Consell Insular d'Eivissa i Formentera/Editorial Mediterrània-Eivissa, Ibiza.
- MÁRQUEZ GRANT, N. (2003): Estudios de paleodieta: una introducción. *Fites*, 3: 27-38.
- MÁRQUEZ-GRANT, N.; FULLER, B. T. y RICHARDS, M. P. (2003): Análisis preliminar de patrones de dieta en restos humanos de la isla de Ibiza a partir del contenido de los isótopos estables de carbono, nitrógeno y azufre. En Aluja, M.P., Malgosa, A. y Nogués, R.M. (eds.), *Antropología y Biodiversidad*. Vol. 1. Ediciones Bellaterra S.L., Barcelona: 352-359.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. (2005a): A bioanthropological perspective on the Punic period in Ibiza (Spain) as evidenced by the human skeletal remains. Tesis doctoral inédita. Universidad de Oxford. Oxford.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. (2005b): Aplicación del programa FORDISC 2.0 (Ousley y Jantz, 1996) a cráneos púnicos de Ibiza: posible identificación de individuos de origen africano. *Revista Española de Antropología Física*, 25: 7-23.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. (en prensa): The presence of African individuals in the Punic population from Ibiza, Spain: contributions from physical anthropology. En *Mediterranean Prehistory and Archaeology (William H. Waldren in Memoriam)*.
- MÁRQUEZ-GRANT, N. y GARCÍA GUIXÉ, E. (en prensa): Aproximación biocultural a la paleopatología. Asociación Española de Paleopatología, Cáceres 2005.
- MAYS, S. (1998): *The Archaeology of Human Bones*. Routledge/English Heritage, Londres.
- MOLLESON, T. (1994): The eloquent bones of Abu Hureyra. *Scientific American*, 271: 60-65.
- ORTNER, D. J. y PUTSCHAR, W. G. J. (1981): Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains. *Smithsonian Contributions to Anthropology*, 28. Washington D.C.
- PARKER-PEARSON, M. (1999): *The Archaeology of Death and Burial*. Sutton Publishing Limited, Stroud.
- PEARSON, K. (1898): *Mathematical Contributions to the Theory of Evolution. On the Reconstruction of the Stature of Prehistoric Races*. Royal Society of London, London. *Philosophical Transactions of the Royal Society, Series A*, 192: 169-244.
- REVERTE, J. M. (1986): Cremaciones prehistóricas en España. *Anales de Medicina Legal*, 1: 129-151.
- SCHWIDETZKY, I. (1979): Beitrag zur punisch-römischen Zeit von Ibiza (Puig des Molins, San Antonio). *Homo*, 31: 272-278.
- STANDEN, V. G.; ARRIAZA, B. T. y SANTORO, C. M. (1997): External auditory exostosis in prehistoric Chilean populations: a test of the cold water hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology*, 193: 119-129.
- STUART-MACADAM, P. (1998): Iron deficiency anemia: exploring the difference. En Grauer y Stuart-Macadam (eds.), *Sex and Gender in Paleopathological Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge: 45-63.
- VELASCO VÁZQUEZ, J.; MARTÍN RODRÍGUEZ, E.; GONZÁLEZ REIMERS, E.; ARNAY DE LA ROSA, M. y BETANCOR RODRÍGUEZ, A. (2001): Contribución de la bioantropología a la reconstrucción de los procesos productivos prehistóricos. Exostosis en el canal auditivo en la población prehispánica de Gran Canaria. *Trabajos de Prehistoria*, 58: 109-125.
- WOOD, J. W.; MILNER, G. R.; HARPENDING, H. C. y WEISS, K. M. (1992): The osteological paradox: problems of inferring prehistoric health from skeletal samples. *Current Anthropology*, 33: 343-370.

Yabisa

i l'estudi sobre la migració i colonització berber i àrab de les Illes Balears

Helena Kirchner

RESUMEN: Los estudios de arqueología hidráulica andalusí desarrollados en Ibiza, en el marco de un proyecto más amplio en el que se investigaron otros espacios irrigados en Mallorca, Granada, Girona y el Yemen, ha permitido identificar las trazas de una migración y colonización de la isla, a principios del siglo X, por parte de grupos clánicos, en su mayoría bereberes, aunque también algunos de origen árabe. Estos grupos inmigrantes se asientan preferentemente en aquellos lugares donde la existencia de un acuífero permite la creación de cultivos de irrigación, distribuyéndose en redes organizadas de asentamientos en torno a estos sistemas hidráulicos. Al mismo tiempo, otros grupos que ya no pueden ocupar un espacio susceptible de ser irrigado constituyen constelaciones de asentamientos en torno a los vinculados a espacios irrigados, adoptando estrategias de supervivencia complementarias, como la ganadería.

SUMMARY: Archaeological studies undertaken in Ibiza on hydraulic systems from the medieval Andalusian period (10th-13th centuries AD) are part of a much larger project that includes research on other irrigated areas in Majorca, Granada, Girona and Yemen. This research has provided evidence for migration patterns and the colonization of Ibiza at the beginning of the 10th century AD by Clanic groups, mostly Berbers although also some of Arabic origin. These immigrant groups settled mainly in those places where the existence of a water source enabled the creation of irrigated crops, distributing themselves in organized settlement networks around these hydraulic systems. At the same time, other groups which were not able to occupy a space with a potential for irrigation, adopted complementary survival strategies as stockbreeding.

INTRODUCCIÓ

La línia de recerca sobre assentaments pagesos andalusins a les Illes Orientals d'al-Andalus es va iniciar, en els anys 1980, amb l'estudi tècnic i arquitectònic de les captacions de tipus qanat (galeries subterrànies de captació d'aigua) a Mallorca. Aquest estudi va portar a interessar-se pels espais que es regaven amb l'aigua captada pels qanat(s) i que es conservaven en l'actualitat, tot i que ja en condicions molt avançades d'abandonament. Els primers espais irrigats estudiats van ser els de Castelletx, Aubenya i Biniatró (Mallorca) i Guajar Faragüit (Granada).

Després d'aquestes primeres experiències, la recerca es va orientar cap a estudis d'abast regional, entre els que van destacar el consagrat a l'illa d'Eivissa i més tard, a l'illa de Menorca. A Mallorca també s'han realitzat alguns estudis regionals.

Les primeres investigacions van donar lloc a la formulació d'una sèrie de principis generals de la hidràulica andalusina, en part compartits per la hidràulica tradicional en general, que van ser sistematitzats per M. Barceló en dos articles fonamentals. D'altra banda, també com a resultat de les primeres experiències a Mallorca, Granada i Eivissa, es va proposar formalment una metodologia pròpia

de l'arqueologia hidràulica que ha estat posteriorment refinada i millorada. Els procediments d'aquesta arqueologia poden considerar-se com una forma d'arqueologia del paisatge o d'arqueologia agrària. Tanmateix, cal assenyalar la seva originalitat més específica: la reconstrucció planimètrica dels espais irrigats originals andalusins: El mètode ha estat experimentat també en espais irrigats feudals, com el de Puigcerdà (Girona) i en el lemen. Així, malgrat que la qüestió de la hidràulica andalusina ja havia interessat a diversos investigadors, com P. Guichard, A. Bazzana, P. Cressier i M. A. Carbonero, l'arqueologia hidràulica ofereix la possibilitat d'estudiar amb detall l'espai mateix, les seves estructures, les seves dimensions, el seu funcionament, les modificacions que ha sofert, etc.

L'ARQUEOLOGIA DE LES ILLES.

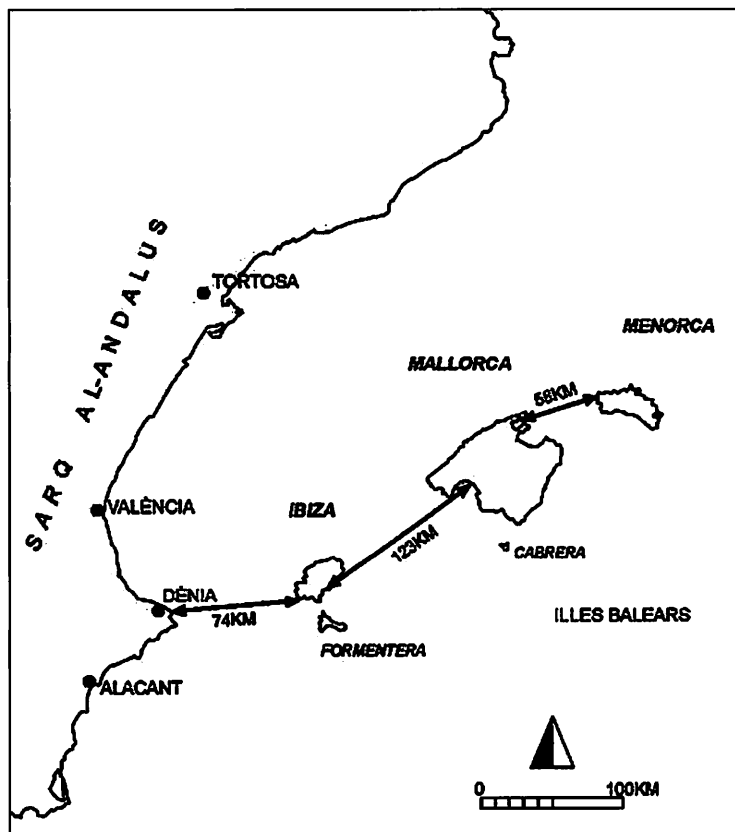
L'estudi de la societat, al·ludida habitualment com islàmica, a les Illes Balears entre els segles X i XIII ha acabat, tanmateix, posant al centre de la recerca els problemes de migració, navegació, colonització i assentament que no poden ser considerats adequadament des de formulacions historiogràfiques tal

com "l'expansió de l'Islam". La gran majoria d'assentaments tribals i clànics immigrants a les Illes procedeixen d'al-Andalus i es van instal·lar en una fase successiva a la conquesta de les illes realitzada per 'Isam al-Hawlani, l'any 902. L'homogeneïtat de les formes d'assentament i de les solucions tècniques adoptades per a la creació d'espais conreats és indicativa per si mateixa d'un procés d'establiment cronològicament curt i compacte.

Les fases principals de la migració a les Illes han estat, doncs, ben establertes per M. Barceló. En primer lloc, la seva exploració i l'adquisició dels coneixements necessaris sobre el territori per a, eventualment, considerar la plausibilitat d'una colonització, es fan ja ben abans de la conquesta del 902, quan l'estat emiral manté relacions desiguals de tipus fiscal amb els habitants de les illes de Mallorca i Menorca, almenys durant un segle i mig, de les que tenim notícies per autors andalusins. Les troballes monetàries constitueixen, també, un registre material d'aquesta freqüentació de les illes i d'aquestes relacions. L'estudi de X. Ballestín que pròximament serà publicat sobre els Bahriyyun ("gent del mar"), navegants que estableixen centres costaners d'exploració i comerç, actius en el segle IX i fins al primer quart del segle X, permet suggerir que l'exploració de les illes va ser en bona mesura, també, conduïda per aquests grups. El topònim de Torrepetxina, a Menorca, precisament, està relacionat amb un dels punts de sortida més important d'aquests navegants, Baggana (Petxina, Almeria). Aquesta exploració constitueix la font d'informació precisa sobre els llocs de desembarcament i de les possibilitats de colonització, i permetrà l'organització efectiva del desplaçament dels grups immigrants a partir d'itineraris coneguts.

En segon lloc, la fase de la colonització és reconeixible en les seleccions preferencials que fan els grups migrants de llocs amb possibilitat d'aprofitar aqüífers per a la irrigació. La distribució dels assentaments, organitzats en xarxes, està estretament determinada per aquesta opció. La selecció dels llocs d'assentament es fa a partir d'un conjunt de coneixements tècnics precisos, ja experimentats prèviament a al-Andalus peninsular: diferents formes de captació d'aqüífers, mecanismes de canalització i distribució de l'aigua, construcció de parcel·les, de molins hidràulics, plantes, eines, etc. Els assentaments resultants solen ser petits, tant les zones de residència com els espais de conreu, i això sembla respondre a

Mapa del sarq àl-Andalus i les Illes Orientals.

una opció deliberada per tal de disminuir els riscos de la producció agrícola, atès que la irrigació permet deslliurar-se de la imprevisibilitat de la pluja en un clima mediterrani semi-àrid i la mida petita dels espais conreats no exhaurix gairebé mai les possibilitats dels aqüífers captats. En aquest sentit, doncs, és fonamental realitzar un treball arqueològic dirigit a establir les mesures i grandàries precises dels resultats d'aquests procés.

Aquesta opció preferent per a la irrigació determina alhora solucions de supervivència alternatives d'altres grups que ja no poden ocupar un espai susceptible de ser irrigat. Aquests grups constitueixen constel·lacions d'assentaments a l'entorn dels que són resultat reeixit de l'opció hidràulica i adopten estratègies complementàries com la ramaderia. Vers l'any 940, la trama pagesa principal ja s'ha consolidat. Les modificacions posteriors de les formes d'assentament no arriben, però, a emmascarar ni a modificar significativament la selecció inicial.

La distribució d'assentaments i espais agraris que trobem en el segle XIII, en el moment de la conquesta feudal catalana (Mallorca 1229, Eivissa 1235; Menorca 1287), permet reconstruir, doncs, els trets bàsics de la selecció feta pels primers immigrants. Aquesta selecció és la que dóna sentit a la dispersió i les agrupacions d'assentaments pagesos, fundats a partir d'aliances i pactes entre grups clànics destinats a organitzar els desplaçaments i la colonització.

Es tracta d'una societat amb principi i final precís, determinat per les conquestes feudals del segle XIII, que no signifiquen un simple canvi cultural, religiós i polític, sinó que van constituir autèntics exterminis i operacions de substitució d'una població per una altra. Així ho han mostrat amb tot detall R. Soto, per la conquesta de Mallorca, A. Virgili, per la conquesta de Tortosa, i J. Torró per la de València. Tanmateix, la colonització agrària andalusina havia representat una alteració radical del medi ecològic que ha resultat ser escassament reversible posteriorment.

Tota aquesta recerca pot ser modestament considerada com a rellevant en el debat sobre l'arqueologia de les illes, els problemes principals de la qual es recullen en la publicació del col·loqui de Denver de l'any 2002, editat per S. M. Fitzpatrick, o en el llibre de C. Broodbank sobre l'arqueologia de les Cíclades. Broodbank fa una revisió de tota la problemàtica de la recerca històrica i arqueològica a les illes i planteja objectius i problemes que la recerca a les Illes Balears pot contribuir a resoldre o a desenvolupar.

LA INVESTIGACIÓ A L'ILLA D'EIVISSA

Els assentaments de l'illa d'Eivissa han estat estudiats en la seva totalitat. Hi ha hagut tres projectes de recerca finançats per la DGICYT y DGES, sota la direcció del professor Miquel Barceló: Las pautas hidráulicas de los asentamientos rurales de al-Andalus (PB90-0681-02-01; PB93-0864-C02-01; PB96-1223-C02-01). Avui és possible presentar el mapa dels assentaments andalusins d'Eivissa i explicar el sentit de la seva distribució a l'illa. Aquest mapa representa la reconstrucció del procés de migració i colonització de l'illa per part de diversos grups clànics, berbers i àrabs. Es conserva la nòmina suposadament completa d'aquests grups en el moment de la conquesta catalana de 1235, en el document de repartiment de l'illa entre els promotors de la seva conquesta, conegut com a *Memoriale Divisionis*, publicat per J. Marí Cardona. Però aquesta llista de topònims no permet informar més enllà del que les etimologies esquemàticament indiquen, és a dir, el nom clànic berber o àrab d'alguns dels grups assentats.

En el mapa es troben assenyalats els diferents espais de conreu andalusins: espais irrigats d'origen andalusí, l'espai humit i drenat que constituïa l'horta del hawz de la madina, part del qual era destinat a pastura; els terrenys al·luvials del tram final del torrent de Buscastell, a prop de la seva desembocadura en el port de Portmany, que foren també drenats ja en època islàmica; l'àrea del Pla de ses Salines, també drenada; finalment, els polgers de Corona i Aubarca, de dedicació probablement ramadera. Tots aquests espais de conreu apareixen associats a alqueries documentades i a rosaris de zones de residència identificades per les troballes de ceràmica andalusina.

En el *Memoriale Divisionis* es mencionen 120 alqueries, de les quals 45 (el 37,5%) han estat localitzades. A aquestes alqueries cal afegir-ne 11 més, documentades en els capbreus posteriors. Del total de les 45 alqueries localitzades, 33 estan clarament associades a espais irrigats, drenats o de pastura com els polgers. També hi ha alguns espais irrigats, ben associats a restes de zones de residència andalusines, però amb els que no s'ha pogut relacionar cap dels noms d'alqueria de la nòmina.

La localització dels espais irrigats està determinada per la situació dels aqüífers de l'illa. Si s'observa el mapa es pot veure com la conca del riu de Santa Eulària i la del torrent

hawz de la madina, i dos espais conreats i semidrenats al Prat de Ses Salines i a Portmany. No hem pogut determinar encara l'extensió conreada d'aquests dos espais. Coneixem, per tant, unes dimensions força precises de la colonització a l'escala d'una illa.

	Espais de conreu	Núm. de sistemes	Mitjana de superfície de conreu	Núm. d'assentaments
EIVISSA	51.93 Ha de superfície irrigada 72 Ha drenades	48	1.08 Ha	120+11 assentaments rurals mencionats 45 assentaments localitzats

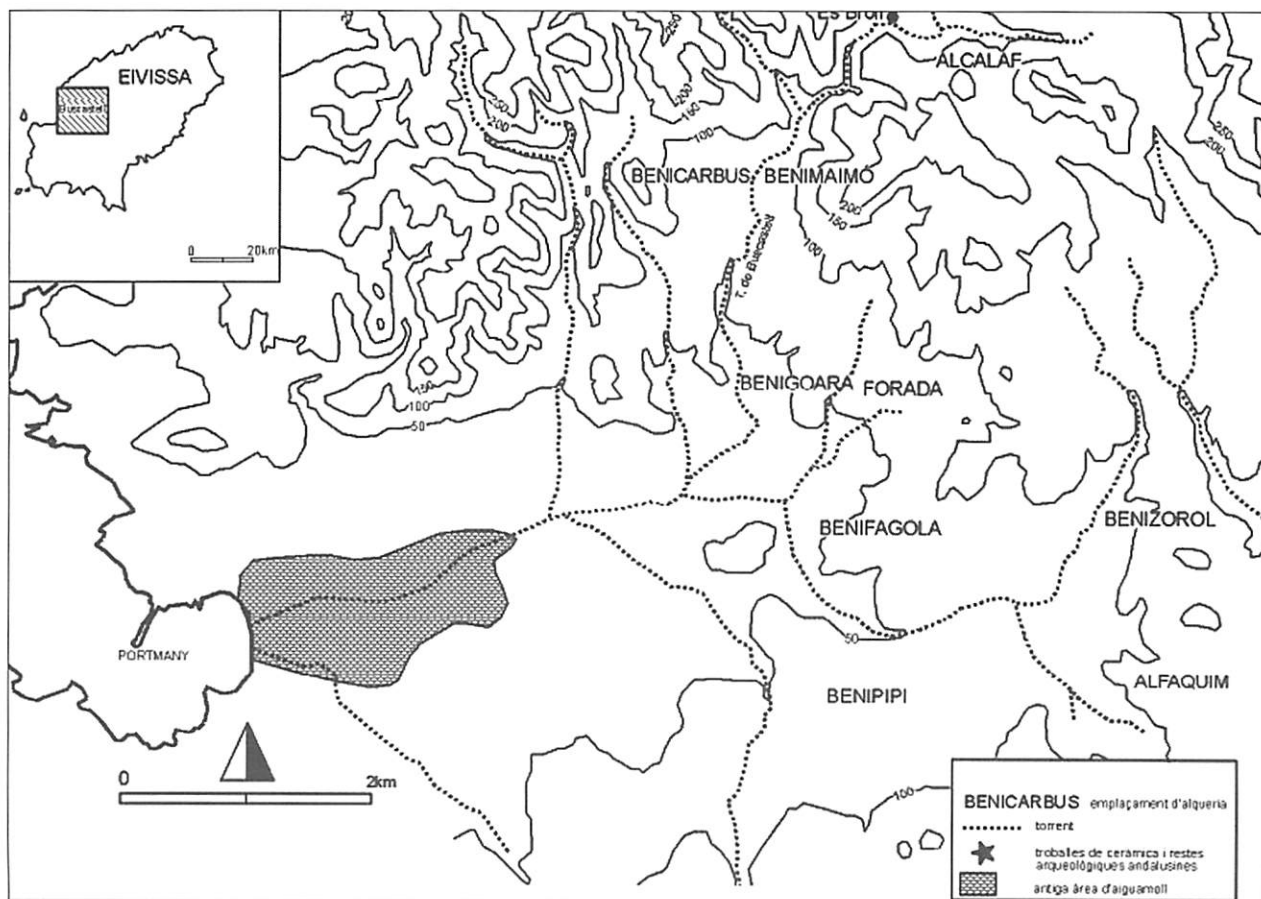
Cup del molí d'es Cocons i terrasses irrigades al sistema hidràulic de Buscastell (Portmany).

ALGUNS EXEMPLES D'ESPAYS IRRIGATS

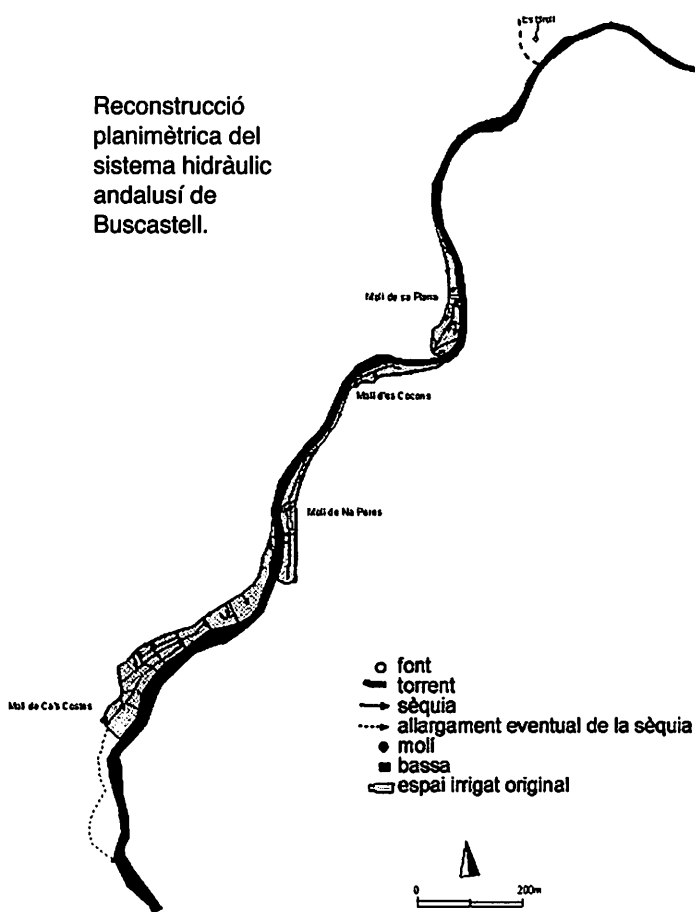
Buscastell

És un sistema hidràulic compartit per diverses alqueries de grups clànics diferents, tots ells berbers: els Banu Maymun (Benimaimó), els Banu Farda (Forada); els Banu Qarbus (Benicarbus) i els Banu Hawwara (Benigoara). Les zones de residència de les alqueries vinculades

Les alqueries andalusines vinculades al sistema hidràulic de Buscastell.

Reconstrucció
planimètrica del
sistema hidràulic
andalusí de
Buscastell.

al sistema hidràulic de Buscastell es localitzen totes al final del sistema, en els voltants del torrent de Buscastell i de Forada, on han estat trobades diverses concentracions de ceràmica. La disposició de les alqueries i la morfologia del sistema són molt semblants al cas de la vall de Coanegra a la serra de Tramuntana de Mallorca.

Es pot establir amb precisió el disseny original d'època andalusina del sistema hidràulic de Buscastell que consisteix en l'acondicionament del fons de vall. La sèquia mare recollia l'aigua que baixava pel torrent, procedent de diverses surgències, entre elles una surgència situada en el llit del torrent, just a l'alçada del Molí d'en Tià, i la d'es Broll, l'aspecte originari del qual és, per ara, difícil d'establir. En tot cas, el probable assut que donaria origen a la sèquia estava situat necessàriament més avall de la confluència del torrent de Buscastell i la torrentera que hi desemboca a l'alçada d'es Broll, actualment taponada, ja que el punt idoni hauria de trobar-se allà on es poden eventualment recollir totes les aigües i, a més, no exposat a l'acció erosiva d'aquesta torrentera. La construcció de l'espai irrigat es realitza en les àrees del fons de vall que són prou amples i no es recorre a l'aterrament dels

vessants, massa abruptes. La localització dels molins no és arbitrària: se situen allà on la sèquia adquireix prou desnivell per fer el cup i, alhora, són el mecanisme per fer baixar altra vegada la sèquia a la cota del llit del torrent, mitjançant el desnivell que provoca el cup, i evitar així que escali un dels vessants. Cadascun dels blocs de parcel·les mesura 0,46 Ha, 0,39 Ha, 0,29 Ha i 1,33 Ha, respectivament. El sistema devia concloure en el molí de Ca's Costes, que seria el darrer del disseny andalusí (hi ha quatre molins documentats en el segle XIII). Més enllà del quart molí hi podia haver hagut un espai de 0,86 Ha amb pendent favorable que tal volta ja estava condicionat des d'un principi. Es tractaria potser una zona de reg esporàdic, estabilitzada gràcies a la construcció d'un cinquè molí després de la conquesta feudal. No comptabilitzem, doncs, la seva superfície com a part estable de l'espai de conreu irrigat d'època andalusina.

La suma de les superfícies d'aquests blocs de parcel·les suposa 2,47 Ha de terreny condicionat pel reguiu i compartit per quatre grups, el que representa una mitjana de 0,6 Ha per grup. La coincidència del nombre de blocs i el nombre de grups constructors no seria casual. El disseny del sistema i la posterior atribució a cada grup d'espai irrigat hauria tingut en compte el nombre de grups implicats. Cal assenyalar, a més, que els blocs són desiguals en superfície i això assenyala desigualtats poblacionals entre els grups.

La distribució de l'aigua pel reg havia de fer-se, molt probablement, en funció dels blocs de parcel·les definits pels encreuaments del torrent que fa la sèquia i pels emplaçaments dels molins. Els molins serien subsidiaris d'uns torns de reg congruents amb aquests blocs de parcel·les i, en estar situats damunt de la sèquia, permeten que l'aigua utilitzada per fer-los funcionar no es perdi.

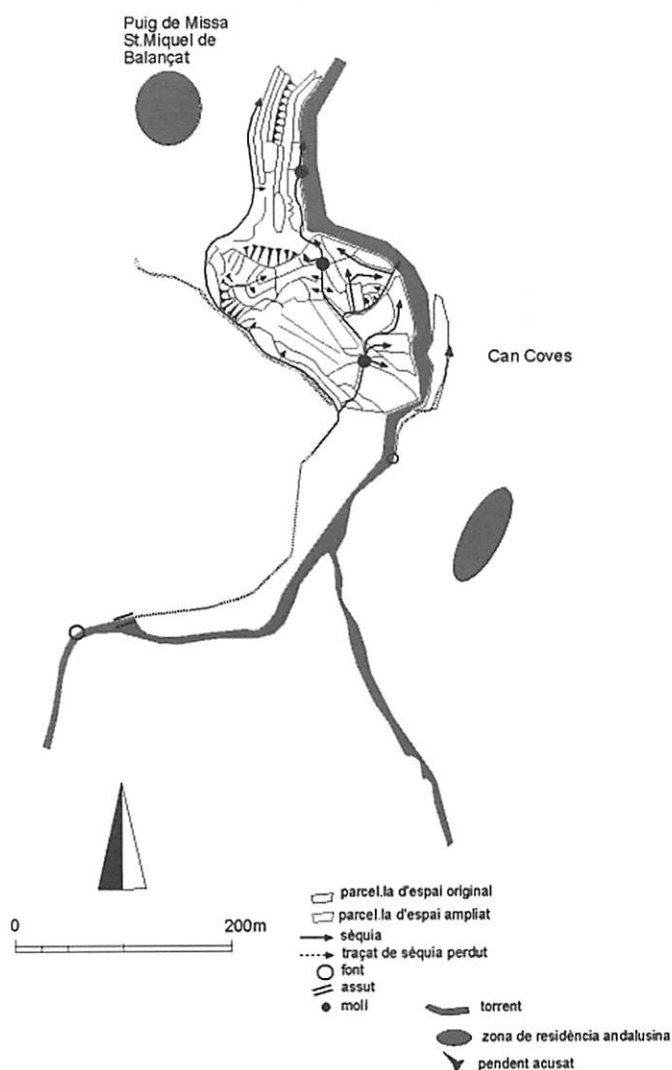
Balançat

De les referències dels capbreus es pot establir que hi havia dues alqueries, la de Balançat, amb dos rafals associats, i la del Verger, vinculades a aquest espai irrigat. També es mencionen dos molins. La font de s'Assut era, en origen, una sorgència natural en el llit del torrent, l'aigua de la qual era derivada cap a una sèquia. La sèquia principal ha estat sobrelevada i això ha permès afegir algunes parcel·les de factura molt quadrangular, amb parets de ciment, per sobre de l'antiga línia de

Terrasses del sistema hidràulic de Balançat (Sant Miquel de Balançat, Benizamid).

Reconstrucció planimètrica del sistema hidràulic andalusí de la font de s'Assut de Sant Miquel de Balançat.

rigidesa (1,25 Ha). L'antiga línia de rigidesa encara és reconeixible en una sèquia que ara ha esdevingut una canalització secundària. Aquesta sèquia, alimentava tres molins. El parcel·lari situat per sota d'aquesta antiga línia de rigidesa és clarament més antic. Es caracteritza per terrasses de mida petita, fetes en pedra seca assentada directament sobre la roca, i de formes irregulars adaptades al relleu i a les corbes de nivell. L'espai irrigat original hauria tingut 3,27 Ha i el podem definir d'espai de vessant. A l'extrem de l'antiga sèquia principal d'aquest espai hi ha una sèrie de terrasses allargades (0,44 Ha), situades en un pendent molt abrupte, que podrien ser resultat d'una primera ampliació.

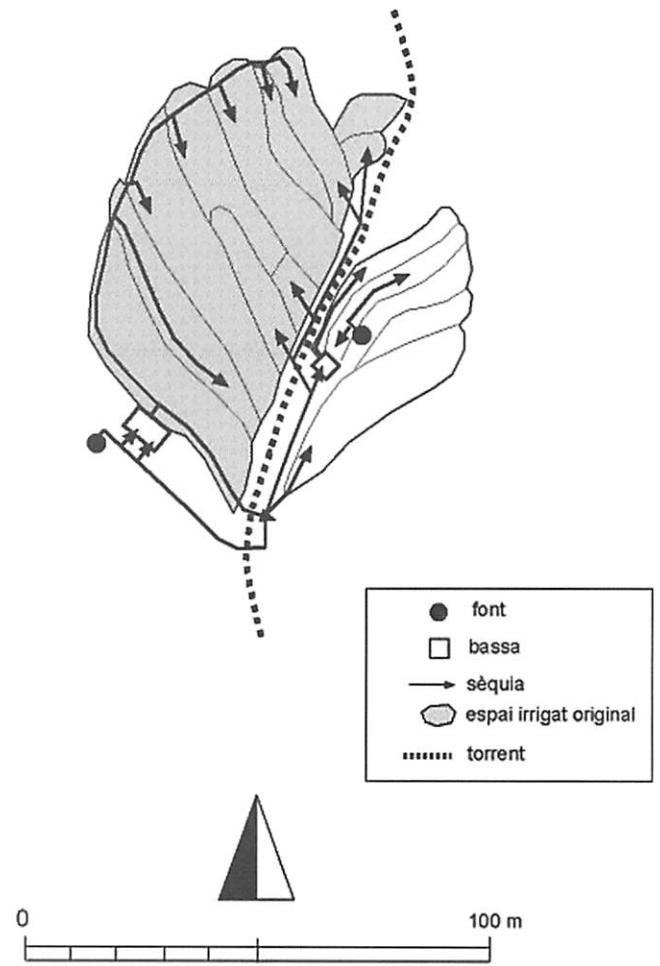
Dues zones de residència apareixen clarament vinculades a aquests espais irrigats. S'ha trobat una concentració de fragments de ceràmica en el marge dret del torrent de Sant Miquel, en una zona actualment de terrasses de secà. L'altre emplaçament coincidia amb el puig que ocupa la part antiga del poble de Sant Miquel de Balançat

Can Rei

El sistema hidràulic de Can Rei es troba situat en el vessant nord del Puig de l'Atalaia de Sant Joan. Era un dels espais construïts pel grup dels Banu Zurag, el nom dels quals ha produït el topònim Xarraca. Es tracta d'un bon exemple de sistema hidràulic de petita mida. Aquests sistemes solen tenir una captació de cabdal escàs, que rarament permet la circulació

de l'aigua directament. Es fa necessària una bassa que reculli aquest cabdal, per tal de crear-ne un d'artificial a la sortida de la bassa que permeti fer circular l'aigua per l'espai de reg. La superfície regable serà, doncs, congruent amb el cabdal i amb la freqüència en què es pugui fer cada irrigació, condicionada pel temps que tarda en omplir-se la bassa. Es tracta de basses de regulació del cabdal i de la irrigació, no de meres formes d'acumulació d'aigua. Els cabdals d'aigua habitualment escassos d'aquests sistemes fan difícil la instal·lació de molins. Cal pensar, per tant, que les comunitats associades a aquests espais de mida petita devien tenir formes negociades d'accés als molins dels espais de mida major.

A Can Rei, l'aigua per a la irrigació procedeix d'una sorgència natural, condicionada amb un petit pou de pedra seca i una capella d'estil eivissenc. Una bassa situada just per sota de la font servia per concentrar i distribuir l'aigua per les parcel·les mitjançant dues sèquies que parteixen en direcció oposada vers els extrems de la primera terrassa irrigable. Des dels extrems d'aquesta terrassa es faria baixar l'aigua d'una terrassa a l'altra. La centralitat de la bassa respecte a la forma i extensió de les terrasses

Reconstrucció planimètrica del sistema hidràulic andalusí de Can Rei (Xarraca).

Terrasses regades des de la font de Can Rei a Xarraca (Xarc).

imposa aquesta distribució en dos braços divergents i una circulació de l'aigua des dels extrems de les parcel·les i en direcció al centre d'aquestes.

El resultat d'aquesta solució és, per tant, un sistema de vessant amb la captació situada en el mateix vessant que tendeix, en la seva planta, a una forma circular o ovalada. Les terrasses són construïdes per sota de la sorgèn-

cia, ocupant l'àrea de concentració de l'escorrentia natural, i amb forma de mitja lluna. La torrentera no té el seu recorregut per un dels marges de l'espai aterrat. La forma circular i ovalada, per tant, respon tant a les característiques del relleu modificat com a l'opció d'establir el punt distribuïdor de l'aigua, la bassa, centrat respecte a les parcel·les. L'espai abraçat per les dues sèquies és de 3.368 m². ■

BIBLIOGRAFIA

- ARGEMÍ, M. (1998): Segmentación de grupos bereberes y árabes a través de la distribución de asentamientos andalusíes en Yartán (Mayúrqā). *Arqueología del paisaje. Arqueología Espacial* 19-20: 373-386.
- ARGEMÍ, M. (1999): A les vores dels torrents. Una prospecció dels assentaments pagesos andalusins de Pollença. *Anuari* núm. 6, Pollença.
- ARGEMÍ, M.; BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. I NAVARRO, C. (1997): Un sistema hidràulic compartit per diversos assentaments, a Barceló, M. (coord.): *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yábisā (290-633H/902-1235dC)*. Eivissa: 37-51.
- BALLESTÍN, X. (en premsa): La segmentación de grupos clánicos bereberes y la actividad de los bahriyyun (gentes del mar) en el Mediterráneo occidental durante la alta edad media (Al-Andalus, al-Magreb, Siqiliyya). Homenaje a Pierre Guichard. Granada-Valencia.
- BARCELÓ, M. (1989): El diseño de espacios irrigados en al-Andalus: Un enunciado de principios generales. I Coloquio de Historia y Medio Físico. El agua en zonas áridas. *Arqueología e historia*, Vol. I, Almería: XV-XLV.
- BARCELÓ, M. (1994): Els fulus de Tanga de finals del segle IH. /VII D.C., els pactes més antics i el cas de Mallorca i Menorca: una revisió. *Gaceta Numismática*, 114-III, p.5-18. Veure també: "Corrigenda", *Gaceta Numismática*, 114-IV, p.63-64.
- BARCELÓ, M. (1995a): De la congruencia y la homogeneidad de los espacios hidràulicos en Al-Andalus. El agua en la agricultura de al-Andalus. Granada: 25-39.
- BARCELÓ, M. (1995b): Els Ayt Iraten i els altres: immigració i assentaments berbers a sharq al-Andalus, a E. Boldrini i R. Francovich (Eds.): *Acculturazione e mutamenti. Prospettive nell'archeologia medievale del Mediterraneo*. Florencia: 29-52.
- BARCELÓ, M. (1997): Assaig d'identificació del rastre dels assentaments de la immigració berber més primerenca, a M. Barceló (coord.): *El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yábisā (290-633H/902-1235d.C.)*. Eivissa: 9-28.
- BARCELÓ, M. (2001): Immigration berbère et établissements paysans dans l'île d'Eivissa, 902-1235: à la recherche de la logique de la construction d'une nouvelle société. *Castrum VII. Zones côtières et plaines littorales dans le monde méditerranée au Moyen Âge: défense, peuplement, mise en valeur*. Roma-Madrid: 291-321.
- Barceló, M. (2003): The search for the Hararah asdad in the area of Zafar, Governorate of Ibb, Yemen. *Proceedings for the Seminar for Arabian Studies* 33. Londres: 133-142.
- BARCELÓ, M.; CARBONERO, M.A.; MARTÍ, R. I ROSSELLÓ BORDOY, G. (1986): Les aigües cercades. Els qanát(s) de l'illa de Mallorca. Palma de Mallorca.
- BARCELÓ, M. I KIRCHNER, H. (1995): Terra de Falanis. Quan Felanix no ho era. Assentaments andalusins i organització de l'espai al sud-est de Mallorca. Palma de Mallorca.
- BARCELÓ, M. COORD. (1997): El curs de les aigües. Treballs sobre els pagesos de Yábisā (290-633H/902-1235d.C.). Conselleria de Cultura del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H.; MARTÍ, R. I TORRES, J. M. (1998): The design of irrigation systems in al-Andalus. The cases of Guajar Faragüit (Los Guájares, Granada, Spain) and Castellitx, Aubenya and Biniaitxó (Balearic Islands). Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.
- BARCELÓ, M.; KIRCHNER, H. I TORRÓ, J. (2000): Going around Zafar (Yemen). The Banu Ru'ayn field survey: hydraulic archaeology and peasant work. *Seminar for Arabian Studies* 30. Londres: 27-39.
- BARCELÓ, M. I RETAMERO, F. eds. (2005): Els barrancs tancats. L'ordre pagès al sud de Menorca en època andalusina. Institut Menorquí d'Estudis. Menorca.
- BAZZANA, A. I GUICHARD, P. (1981): Irrigation et société dans l'Espagne orientale au Moyen Age. L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient. Lyon: 115-140.
- BROODBANK, C. (2000): *An island archaeology of the Early Cyclades*. Cambridge University Press.
- CARBONERO, M. A. (1992): L'espai de l'aigua. Petita hidràulica tradicional a Mallorca. Consell Interinsular de Mallorca.
- CRESSIER, P. (1989): Archéologie des structures hydrauliques en al-Andalus. El agua en zonas áridas: arqueología e historia. I Coloquio de historia y medio físico, vol.I. Almería: 51-92.
- CRESSIER, P. (1995): Hidràulica rural tradicional de origen medieval en Andalucía y Marruecos, a A. González Alcantud i A. Malpica (Eds.): *El agua. Mitos, ritos y realidades*. Granada: 255-286.
- FITZPATRICK, S. M. Ed. (2004): *Voyages of discovery. The archaeology of islands*. Westport (Connecticut) London.
- GLICK, T.F. I KIRCHNER, H. (2000): Hydraulic systems and technologies of Islamic Spain: History and archaeology, a Squatriti, P. (Ed.): *Working with water in Medieval Europe. Technology and Resource-Use*. Leiden-London-Köln: 267-329.
- GUICHARD, P. (1982): L'eau dans le monde musulman médiéval. L'homme et l'eau en Méditerranée et au Proche Orient II Lyon: 117-124.
- KIRCHNER, H. (1997): La construcció de l'espai pagès a Mayúrqā: les valls de Bunyola, Orient, Coanegra i Alaró. Universitat de Les Illes Balears, Palma de Mallorca.
- KIRCHNER, H. (1998): Tierras de clanes. Espacios hidràulicos y clanes andalusíes en la isla de Yábisā (Ibiza), *Arqueología del paisaje. Arqueología Espacial* 19-20: 351-372.
- KIRCHNER, H. (2002): El mapa de los asentamientos rurales andalusíes de la isla de Ibiza, a C. Trillo (Ed.): *Asentamientos rurales y territorio en el mundo mediterráneo en época medieval. III Jornadas de arqueología medieval*. Berja: 120-186.
- KIRCHNER, H. I NAVARRO, C. (1993): Objetivos, método y práctica de la arqueología hidràulica. *Archeologia Medievale* XX: 121-150.
- KIRCHNER, H.; OLIVER, J. I VELA, S. (2002): Aigües prohibides. El canal real de Puigcerdà. Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra, 2002.
- MARÍ CARDONA, J. (1976): Illes Pitüses I.- La conquesta catalana de 1235. Eivissa.
- RETAMERO, F. (1995): Moneda i monedes àrabs a l'illa d'Eivissa. Eivissa.
- RETAMERO, F. (1996): Fulús y moneda en Mallorca, Ibiza y Menorca antes del 290H./902 d.C. *Al Qantara* 7/1: 153-169.
- SOTO, R. (1994): La situació dels andalusins (musulmans i batejats) a Mallorca després de la conquesta catalana de 1230. *Mélanges de la Casa de Velázquez*: 30-1: 167-206.
- TORRÓ, J. (1999): El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276), València.
- VIRGILI, A. (2002): "Ad detrimentum Yspanie". La conquesta de Turúsha i la formació de la societat feudal (1148-1200). U.A.B.-Universitat de València.

Notes breus

Una mostra de solidaritat Pitiüsa.

L'“Aguinaldo del soldado” de 1896.

Núria Benito Muñoz

Una tradició molt arrelada a l'exèrcit espanyol va ser l'anomenat “Aguinaldo del Soldado”. Consistia en recaptar, en temps de guerra, presents i donatius per obsequiar a les tropes amb motiu de les festes nadalenques. Aquesta pràctica està documentada des del segle XIX, però va tenir continuïtat en els conflictes bèl·lics de la primera meitat del segle XX. Per exemple, en la campanya del Rif de 1925-26 o, sobretot, en la Guerra Civil del 1936-1939, durant la qual es multiplicaren aquestes iniciatives. Els donatius, en espècie o en diners, eren recaptats entre la població civil i posteriorment eren distribuïts a la tropa per organitzacions humanitàries, com la Creu Roja, o d'altres de clara afiliació política, com era el cas de la “Falange Española”. Efectivament, durant la sagnant contesa civil, l'“Aguinaldo del Soldado” va ser un dels cinc departaments de què constava la “Sección Femenina” fundada per Pilar Primo de Rivera. En aquells anys, a les zones sota control “nacional”, encara que tant l'“Aguinaldo del Soldado” com el similar “Subsidio al Combatiente” eren aportacions voluntàries, els que no les abonaven eren inclosos en la “Lista de Malos Patriotas” i posteriorment multats. Àdhuc, acabada la nostra guerra, en novembre de 1941, Franco va enviar al general Moscardó per, a més de mantenir contactes amb les autoritats alemanyes, portar l'“Aguinaldo” als soldats de la “División Azul” que combatien a Rússia. Però en aquesta breu nota ens volem ocupar d'un cas molt anterior, durant la Guerra de Cuba, que constitueix l'única notícia documentada que coneixem de l'“Aguinaldo del Soldado” a les Pitiüses.

L'afer a què ens referim va tenir lloc l'any 1896, amb motiu de l'enviament d'un contingent de soldats balears (entre els quals n'hi havia alguns de pitiüsos) destinats al Batalló Provisional de Cuba. Aquest s'havia format amb tropes balears i canàries per Reial Ordre de 19 d'octubre de 1895 i el nou contingent era enviat per tal de suplir-ne les baixes. La partida havia estat fixada per al dia 23 de novembre, en el transatlàntic “San Ignacio de Loyola”.

Poc abans ja s'havia constituït a Palma de Mallorca l'anomenada “Junta Provincial del Aguinaldo del Soldado”, per coordinar la trama dels donatius que la gent enviava com a estrenes per les festes de Nadal als soldats balears que lluitaven a Cuba. Amb aquesta avinentesa, el dia 11 de novembre de 1896, el diari mallorquí “Última Hora” feia una crida a la població per recaptar aliments i regals per obsequiar als soldats mallorquins del Batalló Provisional.

En canvi, a Eivissa i Formentera sembla que aquesta iniciativa no havia cuallat amb gaire força. Per això, el 17 de novembre de 1896, el “Diario de Ibiza”, dins la secció “Baleáricas”, publicava un escrit en el que es feia un dur retret als ciutadans i a les autoritats locals, per la seva falta de patriotisme i, copiant la crida feta dies abans a Mallorca per l'“Última Hora” palmesa, se'ls convidava a complimentar i obsequiar als soldats pitiüsos. En un afegit de darrer hora, el “Diario” eivissenc es feia ressò de que en una casa de la Plaça de la Constitució, coneguda com la Mallorquina, ja s'havia començat a recollir diners i efectes per obsequiar als soldats que lluitaven a Cuba amb un “aguinaldo” de Nadal.

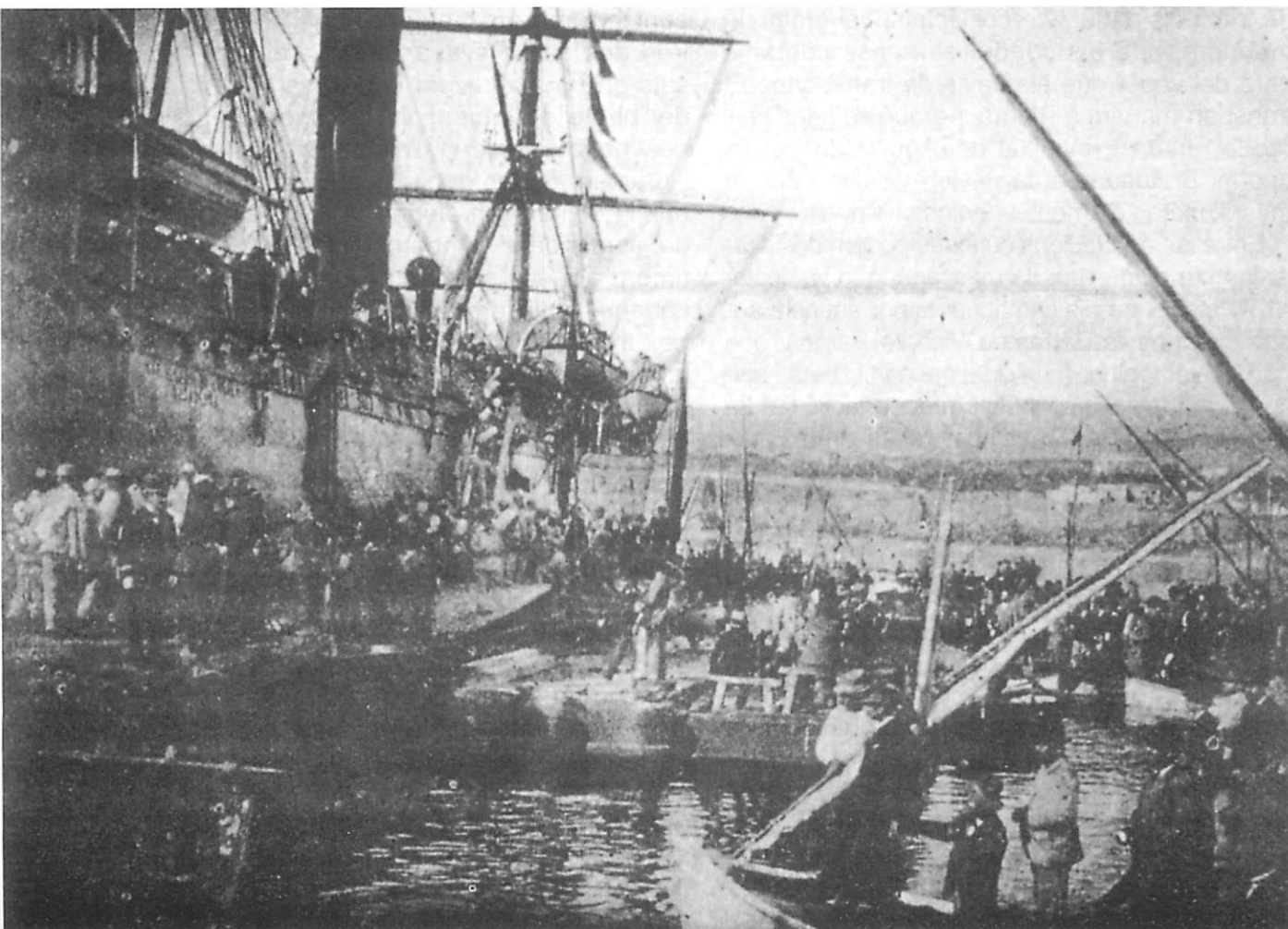
L'Ajuntament d'Eivissa, arran de l'escrit publicat al "Diario", recollirà la idea i s'encarregarà de recaptar les donacions dels ciutadans per trametre-les a Palma, a la "Junta Provincial del Aguinaldo". Les llistes de donatius i donants sortiran publicades al diari en els dies successius. Així, després de la tebiesa inicial, es va originar una veritable onada de generositat com segurament poques vegades s'havia vist abans.

Tota la societat eivissenca va participar en la col·lecta, recollint-se aportacions destinades tant a determinats soldats de part dels seus familiars, com a la tropa del Batalló Provisional en general. Entre els donants hi havia nombrosos personatges coneguts de la societat eivissenca, tant polítics, militars i comerciants, com grups de treballadors o estudiants, que van aportar el seu gra d'arena per obsequiar als soldats pitiüsos que lluitaven tan lluny de casa. La majoria, sens dubte, moguts només per la solidaritat; però, en ser

una col·lecta pública, de la que es donava notícia de cadascuna de les donacions a través de la premsa, cal no deixar de prendre en consideració, també, el factor de la visibilitat social i d'emulació d'uns donants amb altres per qüestió d'estatus.

Moltes de les aportacions eren en metàl·lic. Entre els donants podem destacar a alguns personatges coneguts, com Vicent Pereira Morante, coronel de l'exèrcit i comandant militar de la Plaça d'Eivissa, amb una aportació de 15 pts.; el polític Josep Riquer Llobet, advocat, batlle d'Eivissa i diputat provincial, que va ser primer cap del Partit Conservador i després del Liberal, amb 4 pts; el polític republicà Josep Tarrés Espinal, va aportar l'import del lloguer d'una casa seva per recol·lectar queviures. Diversos alcaldes també van contribuir a l'"Aguinaldo", com Josep Verdera, creador de la Llibreria-impremta Verdera, home vinculat a diversos periòdics locals i batlle d'Eivissa en aquell moment,

Embarcament de les tropes del Batalló Provisional en el "San Ignacio de Loyola" al port de Palma. Font: Mallorquines, menorquines y pitiüsos en la Guerra de Cuba (1895-1898), Palma de Mallorca 1998.

que va donar 1 pta.; Marià Llobet, que va ser alcalde d'Eivissa en diverses ocasions, igualment 1 pta.; i també Josep Castelló Ribas, comerciant i propietari rural, que participà en diverses associacions eivissenques i fou alcalde d'Eivissa en 1899, que va col·laborar amb 1 tauló, dues caixes de figues i 1 pta. Bartomeu Ramon Capmany, que fou president del "Círculo Ibicenco" i de la "Sociedad Arqueológica Ebusitana", donà 1 pta.; Narcís Puget va donar una botella de licor, i l'empresari Abel Matutes Torres va donar 1 sac d'ametlles i 1 pta.

Dos magistrats donaren 2,50 pts., i de la recaptació de consums s'obtingueren 10 pts. També els empleats i presos de la presó reuniren 5,30 pts., que foren lliurades a l'alcalde pel cap de la presó, Francisco Navarro. Antoni Albert, mestre del Col·legi de Segona Ensenyança i després del pòsit de pescadors, a més de polític republicà i membre de moltes societats, juntament amb els seus alumnes, va comprar tres caixes de figues, una garrafa d'anís i altres queviures, amb els diners obtinguts en una col·lecta prèvia. Alguns col·lectius aportaren la seva feina de manera desinteressada, com els treballadors del moll, que carregaren de franc els paquets recol·lectats, i el gremi de mariners, que els conduïren sense cobrar a bord del vapor que els havia de transportar. El transport marítim a Palma, perquè se'n fes càrrec la "Junta Provincial del Aguinaldo", el va aportar gratuïtament la naviera Wallis i Cia., a més d'un sac d'ametlles, dolços i 1 pta.

Entre les aportacions curioses podem destacar la compra d'un escut de massapà, que va costar 41,75 pts. Entre els contribuents per aquesta adquisició hi havia Bartomeu Vicente Ramon, que havia estat regidor municipal pel partit liberal, que aportava 2 pts; Críspul Gotarrodona, antic fundador del Casino Republicà i empresari, amb 1 pta.; o també Francesc Medina Puig, polític, periodista i comerciant, que va donar 2,50 pts.

El 22 de novembre, al port de Palma i enmig d'una gran festa, una barca engalanada va transportar tots els paquets units per la "Junta Provincial del Aguinaldo" a bord del vapor "San Ignacio de Loyola", que havia de partir el dia següent amb els nous contingents de soldats balears i pitiusos destinats a Cuba. L'endemà, dia 23 de novembre, una vegada embarcada la tropa (composta per tres sergents, cinc caporals, tres cornetes i cent vuitanta soldats, sota el comandament d'un capità), el buc aixeca l'ancora i llarga amarres a les tres de la tarda, com estava previst.

En canvi, la segona remesa de donacions enviades a Palma, i que havien de sortir en les expedicions del 30 de novembre i del 5 de desembre, no va arribar mai al seu destí, perquè ni menys va sortir del port mallorquí. Quan els vaixells amb destinació a la Gran Antilla partiren, els paquets amb les donacions eivissenques quedaren apilats dalt del moll de Palma. El motiu sembla que va ser la negligència de la "Junta Provincial del Aguinaldo", que no va gestionar el seu embarcament, malgrat que per part de les autoritats no se n'havia posat cap impediment per a fer-lo efectiu. Per això, totes les donacions foren tornades a Eivissa en el vapor correu del dia 12 de desembre. Així, l'alcalde, a través d'una carta enviada al director del "Diario de Ibiza", va convocar a tots els donants a una reunió a la Sala Consistorial per decidir què fer amb els efectes retornats, acordant-se la seva devolució a partir del dia 15 de desembre.

Mentrestant, l'"Aguinaldo" recaptat a totes les Illes Balears i enviat en la primera tramesa del dia 23 de novembre, va arribar al seu destí final el dia 17 de desembre. Eren cent noranta-un paquets, que arribaren en tren des de L'Havana i que varen ser exposats en un magatzem improvisat a l'església del poble d'Alquízar, on aleshores estaven destinats la majoria dels soldats balears. El lliurament de les donacions i regals es va fer enmig d'una gran alegria. A més, per decisió del comandant, també participaren del repartiment aquells soldats no balears –sobretot canaris– que formaven part de la guarnició. Les trameses particulars per als soldats que ja havien mort varen ser repartides entre els del mateix poble; igualment, es varen enviar al seu nou destí les donacions per aquells que havien estat traslladats a altres unitats, fins i tot a Puerto Rico. El comandant del Batalló Provisional, Francesc –"Paco"– Matheu Ripoll, va escriure una emocionada carta d'agraïment al poble de Mallorca. No sabem que ningú donés les gràcies –si més no a nivell públic– pels donatius recaptats a Eivissa. Tampoc no sabem del cert si la decepció de la segona i fracassada tramesa va fer que ja no tornessin a organitzar-se col·lectes d'aquesta mena, almenys de manera oficial. La cosa certa és que, en els anys següents fins al final de la guerra, en els mitjans de comunicació eivissencs ja no apareixen notícies sobre l'"Aguinaldo del Soldado". ■

- **SAVIO, Gigliola:** *Le lucerne fenicie e puniche del Museo Archeologico di Ibiza e Formentera. Agorà Edizioni. Sarzana (La Spezia), 2005. 201 pàgines amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.*

Estudi tipològic, realitzat per aquesta investigadora italiana especialitzada en arqueologia púnica, sobre un total de 185 llànties d'època fenícia i púnica que es conserven al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. A més de la descripció de les peces, que divideix en set tipus diferents, inclou el dibuix i fotografia de cadascuna. Com a complement del seu estudi, i com ja cada cop és més habitual en treballs d'aquestes característiques, l'autora inclou un capítol amb l'anàlisi químic de les pastes d'una selecció de 18 peces representatives dels diferents tipus establerts. També dedica un apartat a la proposta d'evolució tipològica de les llànties fins arribar al tipus que l'autora denomina de "copinya". Aquest treball està realitzat amb la col·laboració del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera i la Universitat de Bolonya.

- **PADRINO FERNÁNDEZ, Santiago:** *Una aproximación a la circulación monetaria de Ebusus en época romana. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 55. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les illes Balears. Eivissa, 2005. 187 pàgines, amb gràfics i làmines fotogràfiques en blanc i negre.*

Aquest treball és un estudi basat en les 731 monedes d'època romana conservades als fons del Museu Arqueològic (excloent-ne els tresorets perquè, com oportunament explica l'autor, distorsionarien les estadístiques). Però el llibre de Santiago Padrino és més que un estudi estrictament de numismàtica, perquè no es limita a classificar i catalogar asèpticament una col·lecció de monedes. Feta aquesta tasca prèvia, mitjançant l'estadística i comparant el registre numismàtic ebusità amb el d'altres indrets peninsulars i de la Mediterrània occidental, l'autor ens introdueix en el complex món de l'economia d'època romana. Inflacions, deflacions, canvis de patró monetari, relacions comercials, són fenòmens que deixen rastre en els re-

gistres numismàtics, com també molts esdeveniments polítics (pujades i caigudes d'emperadors, canvis dinàstics, propaganda política, etc.). I tot això és justament el que Santiago Padrino estudia pormenoritzadament al llarg de cadascun dels períodes històrics i fases en que aquests són subdividits, relacionant les variacions detectades amb el seu context històric. Això el permet esbossar quins eren els trets principals en el flux de monedes que a cada fase circulaven per Ebusus i, a partir de les tendències observades, obtenir interessants conclusions i avançar algunes suggestives hipòtesis que la investigació futura haurà de comprovar. L'obra, a més d'un resum en anglès i una extensa bibliografia, es completa amb un catàleg de totes les monedes estudiades, una selecció de les quals il·lustren les làmines fotogràfiques que es troben al final del llibre. Per tant, una obra imprescindible per al coneixement de l'època romana a Eivissa i Formentera, encara tan insuficientment estudiada, que interessarà tant o més als historiadors que als numismates i col·leccionistes de monedes.

- **AAVV:** *Guerra y Ejército en el mundo fenicio-púnico. XIX Jornadas de Arqueología fenicio-púnica (Eivissa, 2004). Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 56. Conselleria d'Educació i Cultura del Govern de les illes Balears. Eivissa, 2005. 193 pàgines amb dibuixos i fotografies en blanc i negre.*

Aplec dels textos de les cinc conferències impartides entre els dies 29 de novembre i 3 de desembre de 2004, en el marc de les Jornades d'Arqueologia feniciopúnica, i que en aquesta ocasió varen tractar el tema de la guerra al món feniciopúnic.

En el primer text el Dr. Jaime Alvar Ezquerro, catedràtic de la Universitat Carlos III de Madrid, pretén donar a conèixer alguns dels trets de la guerra, tant a terra com a la mar, de les comunitats fenícies, canviant la imatge que tradicionalment es té dels fenicis com a poble dedicat només al comerç, quan la realitat era ben diferent. L'autor revisa en primer lloc la situació a l'Orient, per centrar-se després a les colònies peninsulars com poden ser la Fonteta, el Castillo de Doña Blanca, etc. A la segona part del text s'analitza la marina fenícia, els tipus de vaixells (trirreme, triacòntera i la pentecòntera), a més de les tàctiques usades a les batalles navals (*diekplous, kyklos i periplous*).

En el segon article, el Sr. Rafael Reboło Gómez, professor associat de l'Àrea d'Enginyeria Aeronàutica

de la Universitat Politècnica de Madrid, analitza la composició de l'armada cartaginesa. En primer lloc estudia les seves característiques i l'evolució dels vaixells que la formaven, per analitzar seguidament qüestions com són la composició i la dimensió de la flota, la tripulació, quin tipus de tropes hi havia, etc. i per últim plantejar qüestions d'estratègia naval i tàctiques de combat.

Seguidament, el Dr. Jaime Gómez de Caso Zuriaga, professor de la Universitat d'Alcalá de Henares, en el tercer article estudia l'exèrcit cartaginès a la Primera Guerra Púnica. Analitza primerament les fonts antigues que li permeten reconstruir la història d'aquest exèrcit. En un segon apartat estudia diferents aspectes de l'exèrcit púnic, com la seva composició, tipus de tropes i la seva estructura de comandament militar, etc. Per últim, centra la seva exposició en la batalla de Tunísia i en la figura del cabdill mercenari Jantipo, el primer comandant de les tropes cartagineses que va aconseguir derrotar en una batalla campal l'exèrcit consular romà.

En un quart treball, el Dr. Fernando Quesada Sanz, professor de la Universitat Autònoma de Madrid, pretén mostrar les peculiaritats de l'exèrcit d'Anníbal, com un exèrcit atípic en comparació al model cartaginès. Aquesta comparació li permet mostrar com es pot parlar d'un procés de transformació del concepte de guerrer a soldat a les seves tropes. Per això, en primer lloc defineix els quatre models d'exèrcit que segons el seu criteri pot trobar-se a la Mediterrània durant els segles IV-III aC., per passar a definir els trets de l'exèrcit cartaginès i del d'Anníbal. Seguidament, analitza les diferències que poden existir entre els guerrers i els soldats a l'antiguitat, per centrar-se després a comentar les tropes ibèriques i celtibèriques a l'exèrcit d'Anníbal.

Per finalitzar, el Dr. Adolfo Domínguez Monedero, professor de la Universitat Autònoma de Madrid, en el seu treball pretén situar, dins el context de les guerres a la Mediterrània, l'aportació que fan com a mercenaris les poblacions de les Illes Balears. Per això, en primer lloc, realitza algunes reflexions sobre el paper que jugaven els mercenaris al món antic, per centrar-se després en els mercenaris baleàrics, on analitza tant els testimonis literaris com alguns testimonis arqueològics, com poden ser el recinte de l'Hospitatet Vell, les figures de bronze que representen guerrers (conegudes com a "Mars baleàrics") i els cascs del tipus Montefrío trobats a Mallorca, que permeten completar el panorama.

• **AA.VV.: *El món romà a les Illes Balears*. Fundació "La Caixa". Barcelona, 2005. 205 pàgines amb làmines en color. Apèndix en anglès.**

Els propis ciutadans de les Illes Balears desconeixen en certa mesura el llegat romà del que són hereus. Això és fruit del pes que se'ls ha atorgat a les cultures precedents (talaiòtica a les Balears majors, i púnica a les Pitiüses), que ha anat en detriment de l'interès pel que va succeir a partir del 123 aC. És per això que des de fa alguns anys els especialistes treballen per a donar a conèixer aquesta aventura que es va iniciar en el 123 aC i que no conclou fins a prop de 700 anys més tard, quan cau l'imperi. Un període històric que va canviar radicalment la vida dels habitants de les illes i que l'Obra Social "la Caixa" va reconstruir a Palma (i posteriorment a Menorca) amb la gran exposició "El món romà en les Illes Balears".

La mostra va reunir prop de dues-cents peces arqueològiques de tot tipus, com les grans escultures amb toga que es van col·locar en els espais públics de les ciutats, figures votives de diferents divinitats, àmfores per al comerç, ceràmica de cuina, vaixelles de taula, joies, ungüentaris per als perfums, indumentària de gladiadors, làpides funeràries i una llarga llista d'objectes que ens transporten a la vida quotidiana d'aquest període a les nostres illes. Amb això, el públic va tenir l'oportunitat de descobrir el que s'ha pogut saber sobre les creences, les institucions de govern, el comerç, la cultura de l'oci, el concepte de la mort, etc. Un total de vint-i-tres institucions i col·leccions han prestat les obres, reunides aquí per primera vegada: la Hispanic Society of America (Nova York), el Museu de Mallorca, el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, el Museu de Menorca, la Bibliothèque Nationale de France (París) i el Museu d'Arqueologia de Catalunya, entre d'altres.

La publicació, amb edició catalana i castellana, s'organitza en tres grans apartats i ens ofereix un projecte molt coherent i d'acord a les noves recerques que s'han portat a terme. Així, en la primera fase del treball es dóna una visió de les Illes Balears i les Illes Pitiüses abans de la conquesta romana. D'aquesta manera queden patents dos identitats completament diferents en el processos històrics. Si a Menorca i Mallorca les cultures autòctones tenen una estructura compacte i un desenvolupament in-

tern, no fou així el cas d'Eivissa i Formentera, on l'estructura púnica té una empremta molt particular i dominant.

Però com vivien els nostres avantpassats? Què menjaven? A què jugaven? La vida quotidiana passa per la taula, la joieria, els usos lúdics. En el primer cas, l'exposició ens ofereix una perspectiva molt clara dels tipus de ceràmiques que hem heretat, de taula, cuina i magatzem, a través d'una cinquantena de peces com gerros, plats, olles, safates, morters, copes, paelles i bols. A més podem conèixer els costums en la taula i la manera de consumir els productes, i també algunes de les receptes dels nostres ancestres, com la preferida de Ciceró segons Apici: el guisat al formatge.

I finalment el període del Baix Imperi, durant els segles III al VII, i el període de domini vàndal i bizantí (segles VIII i IX), en els que la cultura material resulta quasi desconeguda i amb una informació minsa. Durant aquesta fase els nuclis urbans continuaren existint, però ara amb un nou concepte de ciutat tardana-ciutat cristiana. Precisament és en l'apèndix final del catàleg que es proposa una sèrie de reptes i es reivindica un major esforç per a conèixer el passat romà de les Illes. Perquè encara no s'han identificat les ciutats romanes de Guium i Tuccis; falten descobriments per a conèixer la magnitud de la Palma romana, també d'Ebusus, Magó (Maó) i Iammo (Ciutadella); moltes peces arqueològiques s'han dispersat i es troben en llocs desconeguts; i només s'ha excavat el 10% de la ciutat de Pollentia.

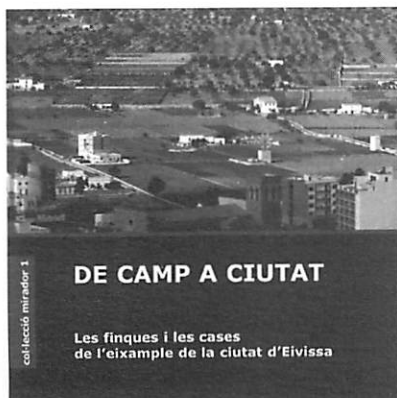
• **NEGREIRA PARETS, Juan José: *Baleares en la Guerra de Filipinas (1896-1898)*. Col·lecció Torre de l'Amor, 1. Lleonard Muntaner Editor, Palma, 2006. 353 pàgines amb il·lustracions.**

L'autor d'aquesta obra ja havia publicat anteriorment dos estudis relacionats amb la participació de tropes originàries de les illes Balears a conflictes bèl·lics a l'exterior. En concret, en dedicà una a la guerra de Cuba i un altre a la intervenció de la División Azul com a part de les tropes de l'exèrcit alemany a la segona guerra mundial. El nou llibre de Negreira planteja la participació de soldats de tropa i oficials originaris de les illes Balears a la guerra de les Filipines. L'obra explica, amb detall, l'evolució del conflicte bèl·lic en el seu conjunt, i hi va afegint notícies relacionades amb les forces balears que participaren en els diferents esdeveniments

concrets. S'inclouen informacions extretes dels arxius militars i de la premsa mallorquina. Si es repassa l'índex onomàstic es poden trobar soldats originaris de les Pitiüses, només que sigui pels llinatges: Marí, Planells, Ferrer... El personatge eivissenc més destacat és Plácido Pereyra y Morante, que en aquells moments era capità, i del qual s'inclouen alguns escrits. També hi figura, amb una molt breu referència, Artur Pérez Cabrero, que més endavant serà un dels pares de l'arqueologia eivissenca. Llegint l'obra es pot comprovar la gran quantitat de morts que provocà, no només pels fets bèl·lics, sinó per les malalties, especialment la malària, que va causar que molts morissin en el viatge de tornada de Filipines. En aquells temps, els que eren destinats a combatre a les Filipines, com a d'altres indrets de perills, es podien salvar si pagaven una determinada quantitat. Però n'hi havia molts que no podien fer-ho, i fins i tot d'altres que hi anaven cobrant per a cobrir les places dels que havien pagat. A aquestes guerres sempre solien lluitar (i morir) els més pobres. S'ha de fer notar que no és fàcil saber quins d'aquests soldats eren eivissencs o formenterers, a no ser pels llinatges, perquè mentre a Menorca hi havia una caixa de reclutes pròpia, Eivissa i Formentera depenien de la de Palma. Hauria estat convenient, per part de l'autor, la consulta de la premsa d'Eivissa, el que hauria enriquit encara més el conjunt de l'obra.

- **FERRER ABÁRZUZA, Antoni (coord.); PLANELLS RIPOLL, Joan; SERRA RODRÍGUEZ, Joan Josep: *De camp a ciutat. Les finques i les cases de l'eixample de la ciutat d'Eivissa*. Col·lecció Mirador, 1. Editorial Mediterrània. Eivissa, 2005. 225 pàgines amb il·lustracions i plànols.**

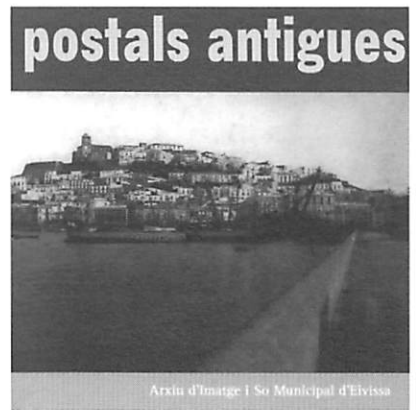
Aquest llibre ens permet prendre consciència dels grans canvis soferts pel Pla de Vila al llarg dels darrers

cinquanta anys. L'obra comença amb una descripció general dels elements que conformen aquest territori, per a passar després a fer una relació detallada de totes les finques i cases des de les primeres informacions que d'elles se'n conserven fins els nostres dies. De cadascuna d'elles es marquen els seus límits cronològics, els noms que ha rebut amb el pas del temps i el seu origen, i els noms dels diferents propietaris dels quals se'n té constància. S'inclouen fotografies (la majoria d'elles antigues, quan encara existien les cases), a més de plànols detallats de la majoria de les construccions. S'intenta situar la finca a un plànol de l'any 1738 (conegut com a "plànol Ballester"), per seguir-ne la seva evolució, comparant aquest plànol amb fotografies aèries de mitjans dels anys seixanta del segle XX. Els textos explicatius que acompanyen a les il·lustracions i plànols permeten conèixer la seva evolució al llarg dels temps. Repassant l'obra, perfectament documentada des del punt de vista dels textos i de les il·lustracions, ens adonem del canvi radical que ha sofert tota aquesta zona des de mitjans dels anys cinquanta del segle XX fins a l'actualitat, quan ja no resten més que alguns elements testimonials de les cases i finques que es comenten, desaparegudes sota els nous edificis i vies de comunicació.

- **ARXIU D'IMATGE I SO MUNICIPAL D'EIVISSA: *Postals antigues*. Ajuntament d'Eivissa. Eivissa, 2005. 202 pàgines amb fotografies en blanc i negre.**

Aquest és el catàleg de l'excel·lent exposició realitzada l'any passat, al claustre de l'Ajuntament d'Eivissa, amb motiu de les Festes de la Terra. Un i altra són obra de la cap de l'Arxiu i Biblioteca municipals, Fanny Tur, i el seu equip. La seva finalitat bàsica és donar a conèixer un aplec d'unes cent cinquanta fotografies antigues de la ciutat i els seus voltants, conservades a l'Arxiu d'Imatge i So, que és una secció de l'Arxiu Històric Municipal, creat al 1989 i que amb el temps ha anat agafant entitat pròpia. El catàleg es divideix en nou blocs temàtics: "La ciutat", "El port", "Les murades", "Dalt Vila", "La Marina", "Sa Penya", "S'Eixample", "Es puig des Molins" i "Fora Vila". Cadascun d'ells conté diverses fotografies, identificant-ne el contingut, l'autoria i la data aproximada, i sovint acompanyades d'algun breu comentari o d'alguna cita literària o documental, que enriqueix la informació que ens transmet la imatge. Les fotografies més antigues són de final segle XIX

i les més modernes dels anys seixanta del segle passat, de manera que aquest catàleg esdevé una perfecta il·lustració de com era la ciutat i el seu entorn durant bona part del segle XX. Els més joves podran conèixer, i els més majors recordar, imatges d'abans dels radicals canvis soferts en el darrer terç de la centúria passada.

- **TUR RIERA, Fanny: *Portmany i l'Eivissa del seu temps, I - 1906*. Ajuntament d'Eivissa. Eivissa, 2006. 149 pàgines amb fotografies.**

El gran artista eivissenc Antoni Marí Ribas *Portmany* va néixer el 3 de febrer de 1906. Per a commemorar-ne el centenari, l'Ajuntament d'Eivissa ha declarat l'any 2006 com a "Any Portmany" i ha programat diversos actes i activitats per als pròxims dotze mesos. Una d'elles és l'exposició recentment inaugurada que pot visitar-se al claustre de l'Ajuntament eivissenc, i el llibre que aquí anem a comentar és justament el catàleg d'aquesta mostra. Exposició i catàleg són producte del treball de la inesgotable cap de l'Arxiu i Biblioteca municipals, Fanny Tur, amb la cooperació de les seves col·laboradores Núria Benito i Anna Colomar. L'obra, molt ben editada, està dividida en dues parts clarament diferenciades. La primera és una ampla ressenya biogràfica de l'artista, completada amb un extens dossier fotogràfic i documental. Aquí, juntament amb imatges ja conegudes, destaquen una bona quantitat de fotografies inèdites procedents de l'àlbum familiar, que en el seu conjunt permeten fer un complet seguiment visual de la trajectòria vital d'Antoni *Portmany*, des dels anys vint fins a poc abans del seu traspàs. La segona part de l'obra és completament diferent, per bé que complementària de la primera, perquè el seu objectiu és mostrar-nos el context social i cultural de l'Eivissa en què *Portmany* va

néixer. Així, partint d'un acurat recull de notícies bibliogràfiques, de premsa i documentals, es fa un retrat de la vida ciutadana eivissenca de 1906, on no hi manquen dades demogràfiques, apunts biogràfics d'alguns personatges destacats, bans d'alcaldia, notes culturals, una extensa ressenya sobre la Societat Arqueològica Ebusitana, etc., i tot això il·lustrat amb algunes fotografies i diversos documents dels primers anys del segle XX.

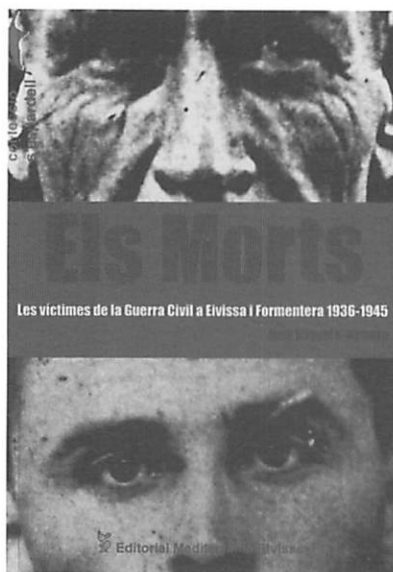
- **PAUL, Elliot: *Vida y muerte de un pueblo español*. Gadir Editorial. Madrid, 2005. 467 pàgines.**

Estam al davant d'una obra paradigmàtica, pel que fa al tema de la Guerra Civil Espanyola a Eivissa. L'obra d'Elliot Paul va ser publicada el 1937 en anglès, amb el títol de *The Life and Death of a Spanish Town*. Se'n coneixien uns pocs exemplars en llengua anglesa, i ara ja n'existeix una traducció al castellà. Hi ha també una traducció al català, que, de moment, es manté inèdita. La importància de l'obra de Paul radica en la seva descripció del poble de Santa Eulària des Riu i de la seva gent. Es pot considerar que està dividida en dues parts: a la primera es descriu com era la vida a aquest poble als anys trenta, a les diferents estades que hi va fer l'autor, i a la segona la seva visita entre el juliol i el setembre de 1936. Malgrat el fet de tractar-se d'una novel·la, l'obra de Paul descriu perfectament llocs, personatges i fets reals, en la seva major part. Especialment impactants són els passatges on explica el que succeí entre el moment de l'aixecament militar del 18 de juliol de 1936, i la seva sortida de l'illa a mitjans de setembre de 1936, després dels sagnats fets del dia 13 d'agost de 1936, amb el bombardeig de la ciutat per part d'avions italians i la matança de presoners del Castell. Paul, junt amb la seva família, pogué sortir d'Eivissa abans de l'arribada de les tropes franquistes. En ser una persona d'idees esquerra-

nes, la seva vida estava en perill. Curiosament, ho va fer en un vaixell de guerra alemany. Obra de lectura imprescindible per a conèixer millor la societat eivissenca dels anys trenta i per prendre encara més consciència de les tràgiques conseqüències d'una guerra civil.

- **ROMERO, José Miguel L.: *Els morts. Les víctimes de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera 1936-1945*. Col·lecció s'Espardell, 2. Editorial Mediterrània. Eivissa, 2006. 291 pàgines amb il·lustracions.**

L'autor d'aquesta obra, junt amb Maria José Vidal, ja havia tractat a obres anteriors el tema de les conseqüències de la Guerra Civil a Eivissa, en concret a *Les lògies pititüses davant el tribuna especial per a la repressió de la maçoneria i el comunisme i a 437/37. La causa general de les Pititüses*. El treball que ara ens ocupa intenta fer una recopilació de tots aquells eivissencs i formenterers que moriren com a conseqüència de la guerra civil i dels fets immediatament posteriors a aquesta. La primera part està dedicada als morts durant l'ocupació republicana, amb apartats específics per als que moriren el mes d'agost de 1936, els que ho feren als dramàtics fets del 13 de setembre al Castell... Després se'ns parla dels que ho feren com a conseqüència dels dos bombardejos que sofrí la ciutat (el del 13 de setembre de 1936, i el posterior contra el Deutschland). A partir d'aquí, s'intenta reconstruir tots els morts provocats per la ocupació d'Eivissa i Formentera per part de les mal anomenades tropes "nacionals" a partir del 20 de setembre de 1936. A més, s'afegeixen tota una sèrie d'inter-

sants capítols, com els morts pititüses fora de les illes en accions de guerra o de repressió, el cas del camp de concentració de Formentera i els que ho feren a la División Azul, que participà a la Segona Guerra Mundial integrada dins l'exèrcit alemany a l'ocupació del territori rus. Tants noms, tantes situacions personals, tants assassinats injustificats i sense cap mena de cobertura jurídica ens fan adonar de la crueltat de les guerres civils. El treball realitzat per Romero ens ha de permetre recordar sempre aquests fets i aquestes persones per intentar evitar-ne la seva repetició.

- **SERRA, Jean: *Jordi Juan Riquer (1905-1987)*. Col·lecció Monografies de la Memòria. Ajuntament d'Eivissa. Eivissa, 2005. 122 pàgines amb fotografies en blanc i negre.**

Petita monografia, editada amb motiu del centenari del naixement de Jordi Juan Riquer, en la que l'escriptor Jean Serra, a través de diversos testimonis de desigual contingut, en part fruit de la coneixença personal, fa un esbós d'aquest personatge eivissenc. El llibret, però, no pretén ser un estudi de la seva obra, sinó un retrat des de la perspectiva humana, mitjançant diverses pinzellades que il·lustren la seva trajectòria política i intel·lectual, amb un clar objectiu de reivindicar la seva figura. Jordi Juan Riquer és un exemple paradigmàtic de persona polifacètica a qui la terrible Guerra Civil va truncar-li el seu itinerari vital, tallant una prometedora carrera literària, abocant-lo a llargs anys de greu patiment personal i deixant-lo envoltat d'un espès mant de silenci, que no s'ha esvaït completament fins a la plena recuperació de les llibertats democràtiques. Això pot explicar que, tot i que el seu nom va ser donat, ja fa anys, a un petit carrer de la barriada de ses Figueres, gran part dels eivissencs, i especialment el joves, el coneixen poc o gens. Nascut a Dalt Vila, des de la seva joventut va exercir el periodisme, malgrat haver estudiat Dret seguint la tradició familiar. Com a polític va professar la ideologia anarquista, que va mantenir durant tota la seva vida. No obstant això, l'any 1931 va ser fundador, juntament amb altres polítics d'esquerres, d'Aliança Republicana, perquè també era una persona profundament democràtica, progressista i, per això, antifeixista. Va impulsar i va dirigir el setmanari *Proa*, d'orientació republicana, i també va ser director del *Diario de Ibiza* durant les setmanes en que l'illa, frustrat l'alçament militar del 18 de juliol, va estar sota el govern del Front Popular. Val a dir, però, que

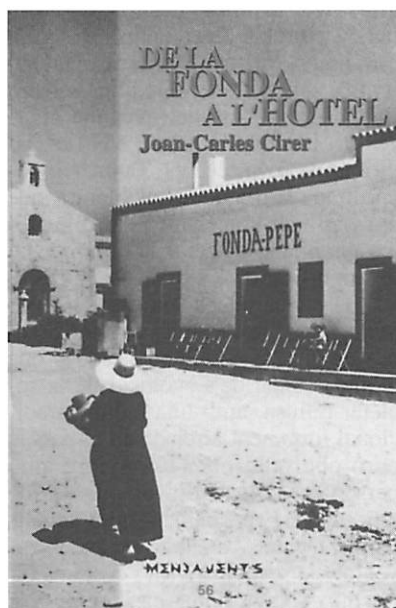

aquest càrrec el va simultanejar amb el de director de l'Hospital i la Inclusa. Traslladat a Barcelona, va arribar a ser funcionari de l'Oficina de Premsa i Propaganda de la Generalitat de Catalunya. Jutjat pels vencedors i commutada la pena de mort inicial, va passar catorze anys empresonat a setze centres penitenciaris, entre ells el camp de concentració de Formentera. Com a escriptor posseeix el mèrit d'haver ésset el primer eivissenc en publicar una novel·la en llengua catalana, *Metges... o traficants*, escrita a Eivissa l'any 1936 i publicada a Badalona l'any següent, en plena guerra, obtenint un èxit notable malgrat les circumstàncies. D'aquesta obra, fita importantíssima en la literatura pitüsa, Res Publica Edicions en va fer una edició facsímil en 1999, que va permetre a molts descobrir aquest escriptor durant tant temps silenciats. Per tot això, és molt oportú que aquesta col·lecció de monografies que edita l'Ajuntament d'Eivissa, amb la finalitat d'ajudar a recuperar la nostra memòria col·lectiva, s'enceti amb aquest llibret dedicat a Jordi Juan, a qui, gràcies a aquest testimoni de Jean Serra, ara tots podrem conèixer millor.

- **CIRER, Joan Carles:** *De la fonda a l'hotel*. Col·lecció *Menjavents*, 56. Edicions Documenta Balear, Palma, 2004. 260 pàgines amb il·lustracions.

Joan Carles Cirer ja ha publicat diferents obres relacionades amb l'economia de les illes Pitiüses al llarg dels segles XIX i XX. Aquesta que ens ocupa presenta una molt completa explicació de l'evolució del turisme a les nostres illes des de principis del segle XX fins a l'any 1960. No es tracta d'un turisme de masses, però el que

ens vol demostrar l'autor és que aquest ja existia en aquells moments, malgrat les dificultats, especialment pel que fa al tema del transport marítim. L'anàlisi de les diferents fases del procés es fa sempre establint comparacions amb les illes de Mallorca i Menorca, amb models de desenvolupament molt diferents. És de destacar la detallada explicació que es dona del creixement del nombre d'establiments turístics a partir dels anys trenta, però que la Guerra Civil espanyola primer, i després la Segona Guerra Mundial, convertiren en un intent que morí quan havia començat a desenvolupar-se. Que el tema central sigui el turisme, això no treu que hi puguem trobar diferents capítols dedicats a la situació econòmica de les Pitiüses al llarg de la pri-

mera meitat del segle XX, el que ens permet poder entendre tots els canvis dins el seu context general. És una obra molt interessant i completa, que ens permet entendre que abans del turisme de masses que s'inicià als anys seixanta del segle XX hi hagué també turistes a les nostres illes.

- **CIRER, Joan Carles:** *El turisme a les Balears (1900-1950)*. Col·lecció *Quaderns d'Història Contemporània de les Balears*, 49. Edicions Documenta Balear, Palma, 2006. 64 pàgines amb il·lustracions.

Si l'anterior obra de Joan Carles Cirer era una descripció detallada dels inicis del turisme a les illes Pitiüses al llarg de la primera meitat del segle XX, ara ens dona una visió general del mateix fenomen, però el punt de referència és ara el conjunt de les illes

Balears. L'obra, com la resta de les de la mateixa col·lecció, que ja ha arribat als cinquanta títols, és breu, es llegeix amb facilitat, i dona una visió general del tema. La tesi que Cirer vol demostrar al llarg de la seva obra és doble: per un cantó, existeix turisme a les Balears abans del boom dels anys seixanta del segle XX; per l'altre, cadascuna de les illes té un ritme i una evolució propis. Mentre que a Mallorca des de principis del segle XX l'activitat turística es comença a desenvolupar, a Eivissa serà a partir dels anys trenta del mateix segle, i a Menorca i Formentera el fenomen serà més tardà. Cadascuna de les illes tenia (i té) una situació socioeconòmica particular, que va fer que es donés un desenvolupament autònom. El que queda molt clar és que tot aquest fenomen turístic de les illes de Mallorca i Eivissa als anys trenta del segle XX es veié completament trencat per la Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial, i que la posterior recuperació va ser molt lenta.

- **RIBES i MARÍ, Enric:** *La toponímia costanera del municipi d'Eivissa*. Editorial Mediterrània-Eivissa. Eivissa, 2006. 574 pàgines amb il·lustracions i 2 mapes desplegable.

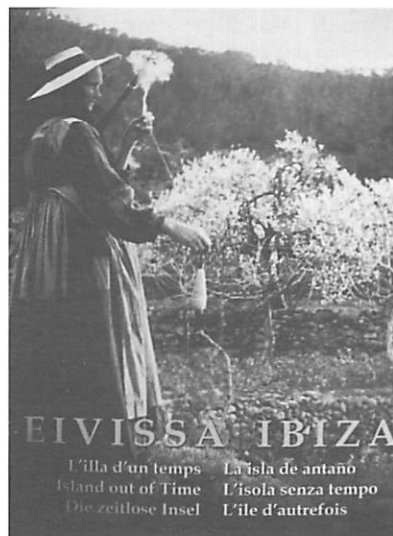
Enric Ribes ja havia publicat, fa uns anys, estudis dedicats a la toponímia costanera dels municipis de Sant Joan de Labritja i de Sant Antoni de Portmany. I ara publica el volum dedicat als topònims del municipi d'Eivissa. Malgrat la petita extensió d'aquest, i la poca extensió de la seva costa, l'obra és molt més voluminosa que les dues anteriors. Hi ha diferents raons per això, que ens explica el mateix autor: la constant ocupació humana de la zona des de fa més de 2500 anys, la gran densitat d'aquesta, i el fet de què la major part de la flota pesquera eivissenca tengués base al seu port explicarien aquesta riquesa. L'estudi d'Enric Ribes està fet aplicant un rigorós mètode científic amb un estudi molt complet de cadascun dels topònims, explicant la seva localització geogràfica, els principals trets que el defineixen, l'evolució del mateix al llarg del temps i els seus orígens, per no parlar de la seva correcta ortografia. L'obra està dividida en tres grans parts. La primera d'elles, és la descripció detallada de tots els topònims costaners del municipi, des de la platja d'en Bossa fins a la de Talamanca. Estam parlant d'un total de 428 topònims. La segona no és menys interessant, fa una descripció dels topònims de la badia d'Eivissa abans de 1965. A partir d'aquesta data, s'augmentà l'extensió del terme municipal,

i s'iniciaren a continuació les obres d'ampliació del port, que comportaren una profunda transformació de la mateixa, amb la dessecació de la seva zona nord. Donada la profunditat dels canvis, és molt important aquesta part de l'obra, perquè permet recuperar topònims referits a indrets que avui dia ja no existeixen, i que si no fos per aquesta obra, s'haurien perdut. La darrera part passa a descriure tots els topònims que s'apliquen als illots, esculls i determinats punts de la mar propers a la costa, als quals la tradició popular, i especialment els pescadors, han posat nom en algun moment. L'obra és molt interessant des de molts punts de vista diferents, sigui geogràfic, històric, filològic o de simple curiosos. També es pot emprar com a obra de consulta, pels seus molt complets índexs, que ens permeten localitzar un topònim amb facilitat. També ens ha agradat molt la gran quantitat de fotografies, antigues i modernes, que acompanyen l'obra. Per no parlar dels dos mapes desplegable, a gran format, un dedicat a la toponímia de la costa del municipi, i l'altre al port d'Eivissa abans de 1965.

- **DAVIES, Martin (editor):**
Eivissa. L'illa d'un temps.
Barbary Press. Eivissa, 2005.
372 pàgines amb fotografies en blanc i negre i color.

En el text titulat "La fi del camí perdut", que després de la introducció de l'editor encapçala aquest llibre, diu Robert Cairns (periodista nord-americà, mort a Eivissa a l'agost de 2003): "...la fotografia, no és més que l'intent de mantenir el passat amb nosaltres". Per això no és estrany que, d'un temps ençà, hagin proliferat tant els llibres de fotografies, més o menys antigues, de les Pitiüses. Hem transformat tan ràpidament el nostre territori, les nostres cases, els costums i tota la nostra manera de viure, que sembla que, gairebé, ja només ens queden les imatges fotogràfiques per a no perdre la memòria d'un passat no tan llunyà, però del que cada cop en resten menys testimonis materials en el present. Ja ho diu ben clar l'editor en la seva introducció: "...una gran part d'Eivissa, a conseqüència del turisme i els seus resultats, ha canviat tant que avui resulta gairebé desconeguda". Però aquest *Eivissa: l'illa d'un temps* no és un "llibre de fotos" més. D'entrada, cal senyalar que és la continuació, cinc anys més tard, d'*Eivissa: cent anys de llum i ombra*, editat per Martin Davies i Philippe Derville l'any 2000 (vegeu-ne la ressenya al núm. 1 de Fites). Així ja ens diu que gaudeix de les mateixes característiques que el llibre

anterior i que es tracta, doncs, d'una edició molt acurada i d'excel·lent qualitat, la qual cosa, òbviament, es veu reflectida en el seu preu. Però és que, tanmateix, darrera la confecció d'aquest llibre hi ha una enorme feina de recerca, de vegades quasi detectivesca, per localitzar fotografies de viatgers diversos que durant el segle XX recalaren a les nostres illes, i que Martin Davies ha hagut d'anar a cercar per arxius públics i privats d'Espanya i d'altres indrets d'Europa. Aquesta tasca, a més de fer d'ell mateix un freqüent viatger, l'ha permès descobrir nombrosos material inèdit, així com també rectificar l'atribució errònia d'algunes imatges. El resultat és una nova selecció d'instantànies, moltes d'elles extraordinàries i en la que aquesta vegada se n'inclouen un bon nombre en color, obra de fotògrafs molt diversos, des de professionals a simples afeccionats, ja siguin estrangers, espanyols o locals. Cal subratllar que moltes fotografies són ara publicades per primera vegada, mercès a l'incansable zel de Martin Davies en la seva recerca. Tanmateix, és encertada la tria de textos literaris que ara i en tant s'intercalen entre les fotos, ampliant al lector la comprensió del significat de les imatges. El resultat, on els paisatges són escadussers i la majoria d'instantànies retraten escenes de la vida quotidiana, esdevé una crònica visual de l'evolució de la societat pitiüsa, amb una cultura tradicional fortament arrelada en el passat, però oberta a rebre i conviure amb personatges aliens d'avantguardes de tota mena. Especialment amb aquells hippies "peluts" que tant escandalitzaven per la seva aparença i costums diferents –sobretot quan, a darrers dels anys seixanta, alguns començaren a practicar el nudisme a les platges–, però que quasi sempre foren benvinguts i respectats. Un llibre, doncs, que a qualsevol bibliòfil satisfarà te-

nir a la seva biblioteca, però també una obra per recordar a tots els eivissencs i formenterers qui som i d'on venim, i que hauria de servir tant de bo així fos per meditar cap on anem. En aquest sentit, l'editor sembla resistir-se a caure en el fatalisme i, volent deixar una porta oberta a l'esperança, reflexiona que: "Però encara es pot trobar el passat, (...), detingut en valls i racons remots, quan un menys s'ho espera (...). Sols la visió de la bellesa i l'equilibri d'aqueix món gairebé desaparegut són suficients per fer-nos pensar. De veritat pot haver desaparegut per sempre?. De vegades em pregunto si existirà en una altra dimensió paral·lela. En aquest cas, l'únic que ens queda és trobar l'accés al camí que ens hi pot conduir". Malauradament, però, la crua realitat, particularment esfereïdora en els dies que corren, ens obliga a concloure que, pel camí que anem, aviat res quedarà de tanta bellesa i equilibri en la realitat, i que ja només les fotografies, com les que ell ha tingut l'encert de reunir en aquest llibre, seran l'accés a aquesta dimensió paral·lela que és la memòria.

- **ENCICLOPÈDIA D'EIVISSA I FORMENTERA: Formentera.**
Consell Insular d'Eivissa i Formentera – Obra Cultural Balear de Formentera, 249 pàgines amb il·lustracions. Bilbao, 2006.

Aprofitant com a punt de partida el text de la veu Formentera de l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera (que ja té vuit volums al carrer), l'Obra Cultural Balear de Formentera proposà l'edició, en un llibre a part, de tots els textos que a ella es recollien. No es tracta d'una simple separata, sinó que s'han refet els continguts, en gran part per a adaptar-los al format de llibre, molt diferent del d'una enciclopèdia. També s'ha fet una actualització de tot allò que ha canviat des de la publicació del text original. La maquetació també és diferent, molt cuidada, i inclou gran quantitat d'il·lustracions a color. La part corresponent a la història de Formentera ocupa un total de 120 pàgines, és a dir, gairebé la meitat del volum. Estam davant l'obra més completa i documentada dedicada a Formentera publicada fins al moment, i és altament recomanable la seva lectura. El que s'ha d'aclarir és que no és una guia "de butxaca", ni per les seves dimensions ni pel seu pes. ■

LES RESSENYES BIBLIOGRÀFIQUES D'AQUEST NÚMERO HAN ESTAT REALITZADES PER BENJAMÍ COSTA, VICENT MARÍ, ANA MEZQUIDA I ERNEST PRATS.

Una Ullada a

Ferran Nogués i Tolnay
fnogues2@gmail.com

En allò que fa referència al nostre patrimoni, no podem començar la nostra ullada a Internet sense comentar la web que l'arquitecte Salvador Roig ha posat en funcionament i que està dedicada a l'emblemàtic edifici de can Botino i especialment a la seva polèmica restauració. A la pàgina principal llegim un clar resum del propòsit de la web:

“El Consorci Patrimoni de la Humanitat d'Eivissa –integrat per l'Ajuntament d'Eivissa i el Consell d'Eivissa i Formentera– hi està realitzant unes obres, que estan a punt de finalitzar, que, al meu criteri, incompleixen no solament normes i planejaments municipals sinó també altres de caràcter autonòmic, estatal i, especialment, el Conveni per a la Protecció del Patrimoni Mundial, Cultural i Natural que la UNESCO demana que compleixin els estats que tenen béns inclosos a l'inventari. (...) Aquesta pàgina web té l'objectiu de divulgar aquesta situació inexplicable (...)”.

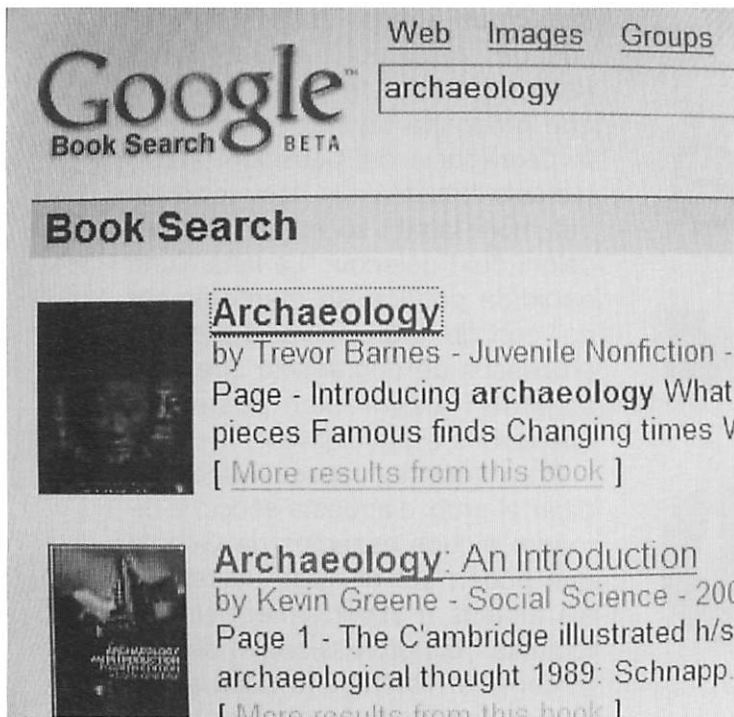
Cal aclarir que, independentment dels criteris exposats per l'autor, la web ofereix abundant documentació entre la qual destaca clarament l'article “Un palau genovès a Eivissa: la casa Fonne, Botino, Montero”, de 14 pàgines i en format pdf, aparegut a la Revista d'Estudis Baleàrics i signat pels arquitectes Xavier Pal·lejà i Salvador Roig, l'arqueòleg Enrique Díes Cusí i l'historiador Antoni Ferrer Abárzuza.

Tot enllaçant amb això, a la web d'Arquitectes Sense Fronteres

trobem un apartat anomenat “Procés de ‘renovació’ a Barcelona (2002-2003)”. Un dels aspectes que preocupa aquest col·lectiu és la degradació del patrimoni arquitectònic industrial i la destrucció del patrimoni fabril i social al barri barceloní del Poblenou: “La falta d'una decidida política de manteniment per part de l'Administració provoca processos de degradació que possibiliten i afavoreixen posteriors operacions especulatives”.

Però aquesta vegada volem dedicar el gruix d'aquesta secció a difondre alguns aspectes de Google que poden ser de gran utilitat per als amants (i especialment els estudiants i els professionals) del patrimoni, la història i la cultura. En primer lloc tenim la popular cerca d'imatges, una de les eines més populars de Google. Per exemple, per a la paraula “sumerian” ens dóna 6.810 resultats (imatges) en 0,06 segons, i 10.500 resultats en 0,09 segons per a “phoenician”. Una altra eina és el traductor de Google, que ens permet traduir tant un text com una pàgina web, però si hom vol més opcions cal també tenir en compte altres eines de traducció gratuïtes com ara el de wordlingo i el de translation2, però sempre tenint present que aquestes eines són traductors automàtics i que, per tant, els textos resultants han de ser revisats i tindran les deficiències inherents al sistema. I no hem d'oblidar el popular traductor català-castellà i castellà-català d'Internostrum. Altra utilitat de Google és Google Book Search, que ens permet accedir al contingut de llibres en forma de resums, fragments o el text sencer, depenent dels drets de reproducció de cada obra. Similar és l'eina Google Scholar, que fa una recerca entre el material publicat per institucions acadèmiques i universitats (per exemple, tesis doctorals). En aquest sentit, i com a complement a això, no ens podem estar d'esmentar la web Tesis Doctorals

t
e
n
r
e
t
n
l

en Xarxa, que “conté, en format digital, tesis doctorals llegides a les universitats de Catalunya i d'altres comunitats autònomes. Permet la consulta remota a través de la xarxa Internet del text complet de les tesis, així com fer cerques per autor, títol, matèria de la tesi, universitat on s'ha llegit, etc”. També cal tenir en compte les eines Google Maps i Google Earth, que ens permeten accedir a mapes i fotografies aèries de tot el món (amb major o menor resolució depenent de cada zona, segons disponibilitat). Com a complement a aquestes eines també hem de fer referència al visualitzador de parcel·les i fotografies aèries d'arreu de l'Estat, SIGPAC: creat pel Ministeri d'Agricultura, aquest Sistema de Informació Geogràfica de Parcelas Agrícolas, ha esdevingut una eina molt utilitzada per tot tipus de professionals i acadèmics més enllà de l'àmbit agrícola per al que fou inicialment creada.

I no volem acabar sense esmentar la Viquipèdia. Eina de referència obligada a l'hora de cercar informació a Internet, es tracta d'una “enciclopèdia lliure escrita col·laborativament des d'Internet per voluntaris (...) La Viquipèdia en català, fou la segona Viquipèdia a fundar-se, el març del 2001, després de l'anglesa. Actualment hi han versions de la Viquipèdia en més de 195 llengües, i el conjunt de Viquipèdies tenen més de 3.210.000 articles (febrer 2006) i reben més de 50 milions de visites per dia (2005)”. ■

Can Botino

<http://canbotino.org>

Arquitectes Sense Fronteres

<http://www.asfes.org>

Tot sobre Google

<http://www.google.com/intl/ca/about.html>

Eines de Google

<http://www.google.com/intl/en/options/>

Eines de traducció

http://www.google.com/language_tools

<http://www.worldlingo.com/>

<http://translation2.paralink.com/>

<http://internostrum.com/>

Tesis Doctorals en Xarxa

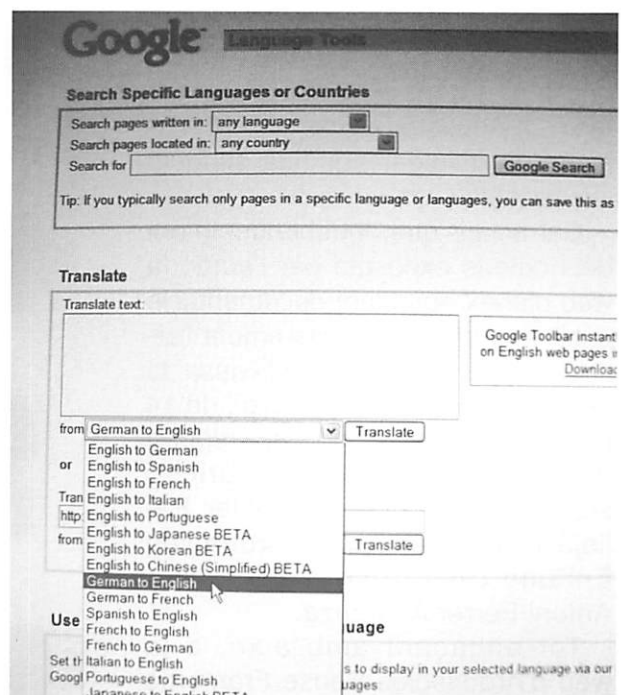
<http://www.tdcat.cesca.es/>

SIGPAC

<http://sigpac.mapa.es/feqa/visor/>

Viquipèdia

<http://ca.wikipedia.org/>

Informació del

MEMÒRIA DE LES ACTIVITATS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA DURANT L'ANY 2005

Jordi H. Fernández

Enguany hem de començar aquesta Memòria Anual tot dient que, en el moment d'escriure aquestes línies, l'empresa Castilla de Construcciones S.A., adjudicatària del concurs per a la reforma del Museu Monogràfic del Puig des Molins, duu a bon ritme els treballs de remodelació de l'immoble, preveient-se que la seva reforma finalitzi a finals d'abril de 2006. Aquestes obres estan sota la supervisió de l'arquitecte Sr. Manuel Martín Rabadán de la Gerencia de Infraestructuras y Urbanismo del Ministeri de Cultura.

Una vegada es faci la recepció d'aquesta obra per part del Ministeri, s'iniciarà el procés de muntatge del museu segons el projecte redactat per l'empresa ACESINH de Madrid, guanyadora del concurs corresponent, adjudicat el passat més de desembre. Aquest projecte museogràfic tindrà que ser lliurat a la Subdirección General de Museos Estatales del Ministeri de Cultura, en un termini de quatre mesos, o sigui a finals del proper més d'abril de 2006, per a la seva aprovació definitiva. Una vegada finalitzat el muntatge museogràfic, així com la instal·lació del mobiliari de la resta de dependències (biblioteca, aula didàctica, sala de conferències, taller de restauració, etc.), a la fi el museu estarà en condicions d'obrir novament les portes al públic.

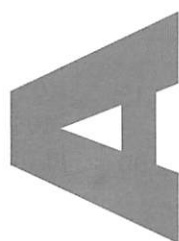
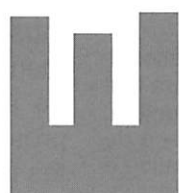
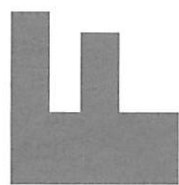
Dit això, com ja vàrem assenyalar a les Memòries anteriors, ara ens limitarem a exposar les diferents activitats realitzades pel museu en el decurs de l'any, l'augment de les col·lec-

cions, la restauració dels seus materials, l'ordenació de la biblioteca, l'organització de les diverses activitats culturals de divulgació –conferències, seminaris, jornades– o la publicació de les monografies editades a la sèrie Treballs del Museu, per tal d'evitar reiteracions innecessàries.

Tanmateix, s'ha de agrair molt sincerament a tot el personal del centre la seva paciència, dedicació, col·laboració i esperit de sacrifici per suportar de bon grau les moltes incomoditats (remors, pols, etc.) amb les que estan realitzant el seu treball, dins del mateix immoble al mateix temps que aquest està éssent remodelat.

PRESSUPOST

El pressupost corresponent a l'exercici de 2005 per al funcionament del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera pràcticament no ha vist augmentada la seva consignació amb l'excepció del capítol 640 que ho ha estat en la quantitat de 10.243,47 € respecte a l'any 2004. El pressupost es distribueix entre el Museu Arqueològic de Dalt Vila i el Museu Monogràfic del Puig des Molins que, com ja s'ha assenyalat a anteriors Memòries, afronta també les despeses de la necròpolis del Puig des Molins. Aquest jaciment, que constitueix un dels béns d'Eivissa declarats Patrimoni de la Humanitat, mai no ha tingut un pressupost propi per al seu manteniment, adequació i revalorització, encara que la seva superfície s'ha augmentat considerablement per mor de la incorporació dels terrenys que anteriorment pertanyien al Ministeri de Defensa.

Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (Dalt Vila)

Conceptes

Cap. 1: Despeses de personal.....	389.194,76*
Cap. 212: Reparació d'edificis i d'altres construccions	1.803,04
Cap. 213: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilitatge	4.507,59
Cap. 215: Reparació de mobiliari i estris	1.051,77

Cap. 216: D'equips per a processos d'informació	1.202,02
Cap. 220: Material d'oficina no inventariable, premsa	1.832,80
Cap. 221: Subministrament (energia elèctrica, aigua, vestuari...)....	13.028,43
Cap. 222: Comunicacions.....	1.202,02
Cap. 227: Estudis i treballs tècnics realitzats per altres empreses.....	8.986,83
Cap. 608: Adquisició de béns museístics	1.502,53
Cap. 618: Inversió de reposició de béns del patrimoni	4.000,00
Cap. 629: Altre immobilitzat material	5.532,90
TOTAL	433.844,69

(*) S'ha de tenir en compte que al capítol 1 de personal, assignat al Museu Arqueològic de Dalt Vila, hi figura tota la plantilla del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, tant els que realitzen les seves funcions al Museu de Dalt Vila com els que treballen al Museu Monogràfic i a la necròpolis del Puig des Molins.

Museu Monogràfic del Puig des Molins

Cap. 202: Arrendament d'edificis (magatzems externs del museu)	28.139,13
Cap. 212: Reparació d'edificis i d'altres construccions	3.272,30
Cap. 213: Reparació de maquinària, instal·lacions i utilatge.....	702,03
Cap. 215: Reparació de mobiliari i estris...1.002,53	
Cap. 216: D'equips per a processos d'informació	601,01
Cap. 220: Material d'oficina no inventariable, premsa... ..	3.982,16
Cap. 221: Subministrament (energia elèctrica, aigua, vestuari...) ...	13.522,78
Cap. 222: Comunicacions	3.005,06
Cap. 226: Reunions, conferències, cursos, atencions protocol·làries	10.818,22
Cap. 227: Estudis i treballs tècnics realitzats per altres empreses.....	17.524,11
Cap. 230: Dietes, locomoció i trasllats	1.803,04
Cap. 608: Adquisició de béns museístics.	1.502,53
Cap. 618: Inversió de reposició de béns del patrimoni	6.010,12
Cap. 625: Adquisició de mobiliari i estris..	2.703,35
Cap. 626: Equips per a processos d'informació	3.005,06
Cap. 629: Altre immobilitzat material	3.006,26
Cap. 640: Inversions de caràcter immaterial	47.189,77
TOTAL	147.789,46

PERSONAL

L'any 2005 tampoc no ha estat dotada cap de les places que el Museu Arqueològic té assignades al seu Catàleg de llocs de feina, a pesar de que aquest és un dels problemes més greus amb que s'enfronta el centre. Aquesta situació és prou difícil per quant, com hem exposat a anteriors Memòries, la seva plantilla es troba dispersa entre el control de les visites al Museu Arqueològic de Dalt Vila, la vigilància de la necròpolis del puig des Molins i les diferents tasques que es duen a terme a l'edifici del Museu Monogràfic (administratives, biblioteca, documentació, classificació i restauració dels fons museístics, etc.). Altres tasques com la restauració dels fons del museu, han estat traslladades, provisionalment, a un dels magatzems externs, en el que ha estat habilitat un espai per tal de poder prosseguir, tot i que precàriament, amb aquestes funcions.

Però malgrat les mancances hi ha que dir que, any rera any, s'intenta millorar l'activitat tècnica i científica, així com l'oferta cultural i educativa, augmentant i programant noves activitats.

Tenim confiança en que en el 2006 les nostres peticions d'augment de personal siguin ateses per la Conselleria d'Educació i Cultura, ja que, en cas contrari, quan finalitzi la reforma del Museu del Puig des Molins, amb la dotació de personal actual serà del tot impossible obrir les noves instal·lacions i serveis del museu, al mateix temps que les de Dalt Vila.

Per altra banda, s'han modificat diverses places del Catàleg de llocs de feina amb la finalitat de fer-lo més operatiu. Així, han estat suprimides dos places de tècnic superior, però

s'han distribuït les places de tècnics de grau mitjà, creant-ne una de nova, així com també una plaça d'auxiliar de biblioteca. Per tant, després d'aquesta reestructuració, tenim l'esperança de que un cert nombre d'elles puguin ser dotades en un temps no massa llunyà i sempre abans de que el Museu Monogràfic obri les seves portes quant finalitzin les reformes.

Després d'aquesta darrer reestructuració, aprovada al 26 d'octubre de 2005 (BOIB 161 ext.), el Catàleg de places del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera ha quedat de la manera següent:

a) Funcionaris

PLACES	CREADES	DOTADES	COBERTES	PER DOTAR
Director	1	1	1	0
Tècnics Superiors	1	1	1	0
Restaurador (Tècnic de grau mitjà)	1	0	0	1
Tècnics d'Arxius i Museus	3	0	0	3
Auxiliars Administratius	4	1	1	3
Auxiliar de Biblioteca	1	0	0	1
Subalterns	11	9	9*	2
TOTAL	22	12	12	10

b) Laborals

Subalterns	2	2	2	0
Personal de neteja	2	2	2	0
TOTAL	4	4	4	0
TOTAL PERSONAL	26	16	16	10

(*) 6 dels funcionaris subalterns son interins o contractats

VISITES

El nombre total de visitants a les instal·lacions museístiques durant l'any 2005 va pujar a la xifra de 35.303. Així, els de visitants al Museu de Dalt Vila varen pujar a un total de 23.322 i la necròpolis va ser visitada per un total de 11.981.

Els visitants de l'any 2005, es desglossen de la següent manera:

Visitants	Museu Arqueol. (Dalt Vila)	Necròpolis del Puig des Molins
Visitants tarifa normal	3.356	
Visitants tarifa reduïda	1.970	
Visitants tarifa gratuïta	15.100	9.481
Visites escolars	2.896	2.500
TOTAL	23.322	11.981

TOTAL VISITANTS 2005.....35.303

Entre els visitants d'entrada gratuïta s'inclouen els del dia Internacional dels Museus, els dels dies de la Festa Medieval organitzada per l'Ajuntament d'Eivissa, els membres de l'Associació d'Amics del Museu, així com les persones que visiten el Museu i la Necròpolis els diumenges –dia d'accés gratuït–. En la tarifa gratuïta també es comptabilitzen els jubilats, que normalment arriben en grups, que al 2005 han estat un total de 6.825. Com a tret més significatiu, s'ha de destacar el gran interès dels visitants joves, atrets per les ofertes d'activitats organitzades tant pel Museu com per l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Així mateix, en fer balanç dels visitants al museu de Dalt Vila, cal tenir en compte el difícil accés a la part antiga de la ciutat degut al tall dels carrers de Lluís Tur, Joan Roman, Sant Ciriac i carrer Major fins a la plaça de la Catedral, on es situa l'entrada al Museu Arqueològic. Aquest fet, segurament ha suposat una disminució significativa de visitants potencials.

BIBLIOTECA

Encara que la biblioteca del Museu Arqueològic, ubicada a l'edifici del Museu Monogràfic del Puig des Molins, no estigui a l'abast del públic per la situació actual del museu, aquesta

Visites a la necròpolis del Puig des Molins d'alumnes de "La Consolació" i del C.P. de Can Guerro.

segueix amb el seu funcionament intern. D'aquesta manera, continua ininterrompudament l'increment del seu fons bibliogràfic, gràcies a donacions de llibres, compres i subscripcions a diverses publicacions periòdiques. Igualment, rep un nombre considerable de llibres i revistes per mitjà de l'intercanvi bibliogràfic amb la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

L'activitat a la biblioteca, especialitzada en temes d'arqueologia, història i art, ha estat enguany en la mateixa línia d'anys anteriors, continuant-se la feina d'informatització, revisió i actualització del seu fons bibliogràfic, tasques que hauran de continuar en els anys vidents, ja que no es compta en personal fix per a dur-les a terme.

Durant l'any 2005, el nombre d'intercanvis nacionals ha estat de 192 i els internacionals de 114. Pel que fa al nombre i tipus de llibres i revistes ingressats durant l'any 2005 han estat els següents:

	NACIONALS	INTERNACIONALS
Monografies	125	149
Revistes	128	117
Actes	27	47
Memòries	7	0
Catàlegs	32	5
Guies	1	1
Butlletins	4	1
Homenatges	1	0
Audiovisuals	6	0
Enciclopèdies	1	0
Còmics	1	0
Quaderns	1	0
Índex	1	0

TOTALS:

Ingressos nacionals	335
Ingressos internacionals	320
Total ingressos	655

D'aquesta manera, el passat 31 de desembre de 2005 la biblioteca del museu tenia un total de 20.265 volums ingressats.

Volem recordar que la biblioteca, malgrat estar tancada al públic per trobar-se dins el Museu Monogràfic en obres, i no comptar amb personal per atendre-la, està a l'abast dels investigadors i estudiants universitaris, concertant-ne prèviament la seva consulta.

CATALOGACIÓ, CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

L'any 2005 la Conselleria d'Educació i Cultura ha signat amb el Ministeri de Cultura un conveni per a la implantació del programa DOMUS ("Documentació, registre i conservació del patrimoni museístic, bibliogràfic i documental i normalització dels sistemes informàtics") als museus de les Illes Balears gestionats per el Govern Balear. Es tracta d'un programa de gestió de museus que permet l'intercanvi de dades entre tots el museus d'aquelles Comunitats Autònomes de l'Estat Espanyol que l'implantin. No es tan sols un programa de gestió de béns culturals i del seu moviment intern o extern, sinó que permet també la gestió de tot el fons documental, administratiu i d'imatge.

Per a realitzar les tasques prèvies de sistematització de la documentació, la Direcció General de Cultura ha destinat al Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera una partida de 12.000 €, que ha permès la contractació de personal per tal de portar a terme la informatització dels fons museístics i la digitalització de les imatges de l'arxiu fotogràfic, que inclouen tant els materials del museu com el d'excavacions. Altrament, aquestes tasques no es podrien dur a terme per manca de personal. D'aquesta manera ha estat possible integrar en l'Inventari General del MAEF un total de 26.169 registres que en la seva major part corresponien a materials procedents de les intervencions d'urgència realitzades en els darrers anys, tot i que també s'han inventariat part d'algunes col·leccions dels fons museístics que actualment estan sent sistematitzades.

El llistat és el següent:

Conjunt de materials	Inventari MAEF	Nombre de registres
Solar Via Púnica núm. 28-30	10012	82
Solar entre Avda. d'Espanya i Via Púnica, 2001	10034	3486
Catedral Santa Maria 1988	10053	126
Catedral Santa Maria, 1992	10056	3727
Ronda Calvi, 1991	10057	3440
Jardí del carrer Santa Maria	10062	1466
Hospital Vell d'Eivissa	10064	4726
Seminari d'Eivissa, torre XXVIII	10073	327
Carnisseria Vella	10074	342
Solar carrer Sant Carles núm. 19	10075	428
Fortificació de sa Cala (Formentera)	10114	298
Can Fita (Santa Eulària)	10300	1728
Cap des Llibrell (Santa Eulària), 1986-87	10305	826
Cap des Llibrell (Santa Eulària), 1997	10337	1218
Cap des Llibrell (Santa Eulària), 1998	10338	16
Església de Sant Jordi	10425	66
Muralles renaixentistes d'Eivissa, 2002	21330	1965
Solar de can Maimó	21355	454
Castell d'Eivissa fase III	21356	219
Solar carrer del Roser/Sant Lluís	21332	210
Col·lecció de vidres romans	-----	487
Col·lecció d'amulets púnics	-----	150
Col·lecció de ceràmica andalusí	-----	382

Igualment, dins del Programa d'Inversions del Museu, que per l'any 2005 ha estat augmentat a la quantitat de 47.189,77 €, ha estat possible la contractació d'un Tècnic en Restauració de Béns Culturals i d'un dibuixant, cosa que ha permès prosseguir amb la restauració, neteja i reintegració, així com amb el dibuix del divers material arqueològic dels fons del museu.

El numero d'objectes tractats i restaurats dins de l'esmentat Programa d'Inversió durant l'any 2005 ha estat de 105 peces i la seva relació es la següent:

- **ceràmica**
(terracutes, motlles, gerres, plats, llànties, etc.)51
- **metall**
(joies, miralls, tisores, navalles d'afaitar, etc.).....3
- **vidre**
(ungüentaris, fitxes, penjolls, etc.) 37
- **pasta vítria**
(ungüentaris, grans de collar, amulets, etc.) 11
- **matèria orgànica**
(ous d'estruç, escopinyes, fitxes, etc).....3

Per altra banda, s'ha destinat una partida econòmica per l'adequació del recorregut de visita de la necròpolis del Puig des Molins, i per fer front a les despeses de manteniment d'aquest jaciment que, com ja ha estat dit, no té cap partida econòmica assignada per aquesta finalitat.

INGRÈS DE MATERIALS

Molts dels ingressos de materials arqueològics durant 2005, han vingut determinats pel projecte de nova exposició permanent per al Museu Monogràfic del Puig des Molins. Dins d'aquest projecte s'han inclòs moltes peces del fons antic, procedents de les velles excavacions de la primera meitat del segle XX, que no figuraven com ingressades, bé per no haver rebut cap número d'inventari perquè es tractava de material fragmentari, o bé perquè havien perdut el seu número de registre, sent impossible identificar-les en l'Inventari General. Per això s'han hagut de tornar a registrar i inventariar.

Hem d'assenyalar que el número d'ingrés del material que procedeix d'excavacions, correspon a tot el material d'una campanya,

sense tenir en compte el número d'objectes ingressats al museu, ja que un mateix número d'inventari pot correspondre a nombrosos fragments ceràmics, de metall o vidre, o bé a peces senceres de distint tipus de material. Altres materials que corresponen a intervencions arqueològiques, als que prèviament se'ls ha assignat número d'inventari, no figuren a aquesta relació, ja que s'està pendent de que els excavadors lliurin els materials, juntament amb les corresponents memòries i inventaris.

La relació de materials que han ingressat en el Museu durant l'any 2005 és la següent:

- 21406.- Materials excavacions subsòl Museu Monogràfic Puig des Molins
- 21407.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21408.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21409.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21410.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21411.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21412.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21413.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21414.- Píxida de ceràmica amb decoració impresa a la tapa. Fons del Museu.
- 21415.- Strigila de bronze. Fons del Museu.
- 21416.- Strigila de bronze. Fons del Museu.
- 21417.- Strigila de bronze. Fons del Museu.
- 21418.- Ansa de bronze. Fons del Museu.
- 21419.- Fíbula de bronze. Fons del Museu.
- 21420.- Fíbula de bronze. Fons del Museu.
- 21421.- Gerreta nordafricana d'època tardoantiga. Fons del Museu.
- 21422.- Gerreta nordafricana d'època tardoantiga. Fons del Museu.
- 21423.- 7 Fitxes de pasta vidre de color groc. Fons del Museu.
- 21424.- 15 Fitxes de pasta vidre. Fons del Museu.
- 21425.- 16 Fitxes de pasta de vidre de color verd. Fons del Museu.
- 21426.- 12 Fitxes "calculi" de pedra. Fons del Museu
- 21427.- 20 Fitxes de pasta de vidre blaves. Fons del Museu.
- 21428.- 7 fitxes de pasta de vidre de color marró. Fons del Museu.
- 21429.- 6 Fitxes de pasta de vidre de color groc fosc. Fons del Museu.
- 21430.- 4 Fitxes de pasta de vidre de color blau fosc. Fons del Museu.
- 21431.- Làpida funerària de Lucius Oculatius Rectus. Fons del Museu.
- 21432.- Dena de collar de color groc amb anella de plata. Fons del Museu.
- 21433.- Dena de collar de color groc amb anella de plata. Fons del Museu.
- 21434.- Penjoll de pasta blava de forma troncopiramidal. Fons del Museu.
- 21435.- Penjoll de pasta blava de forma triangular. Fons del Museu.
- 21436.- Penjoll de pasta vítria blava en forma de tany de raïm. Fons del Museu.
- 21437.- Penjoll de pasta vítria blava en forma de tany de raïm. Fons del Museu.
- 21438.- Penjoll de pasta vítria blava en forma de llàgrima. Fons del Museu.
- 21439.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21440.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21441.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21442.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21443.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21444.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21445.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21446.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21447.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21448.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21449.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21450.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21451.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21452.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21453.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21454.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21455.- Penjoll de pasta vítria en forma de pit o d'àmfora. Fons del Museu.
- 21456.- Penjoll de terracota amb restes de policromia. Fons del Museu.
- 21457.- Lot de quatre ploms de pesca. Fons del Museu.
- 21458.- Penjoll de pedra negra en forma de cor. Fons del Museu.
- 21459.- Motlle de ceràmica representant un cap dionisíac. Fons del Museu.
- 21460.- Fusaiola de pasta de vidre. Fons del Museu.
- 21461.- Fusaiola de pasta de vidre. Fons del Museu.

- 21462.- Fusaiola de pasta de vidre. Fons del Museu.
- 21463.- Fusaiola de pasta de vidre. Fons del Museu.
- 21464.- Oenochoe de boca trilobulada i decoració incisa. Fons del Museu.
- 21465.- Pinces de bronze. Fons del Museu
- 21466.- Pinces de bronze. Fons del Museu.
- 21467.- Mirall circular de bronze. Fons del Museu.
- 21468.- Mirall circular de bronze. Fons del Museu.
- 21469.- Mirall rectangular de bronze. Fons del Museu.
- 21470.- Mirall circular de bronze. Fons del Museu.
- 21471.- Mirall circular de bronze. Fons del Museu.
- 21472.- Mirall circular del bronze. Fons del Museu.
- 21473.- Mirall circular de bronze. Fons del Museu.
- 21474.- Píxida de ceràmica campaniana B. Fons del Museu.
- 21475.- Cabuixó de pasta vítria color blau turquesa. Fons del Museu
- 21476.- Cabuixó de pasta vítria color verd. Fons del Museu
- 21477.- Cabuixó de pedra dura color blanquinós. Fons del Museu
- 21478.- Gran clau de bronze. Fons del Museu.
- 21479.- Clau de bronze. Fons del museu.
- 21480.- Clau de bronze. Fons del museu.
- 21481.- Clau de bronze. Fons del museu.
- 21482.- Clau de bronze. Fons del museu.
- 21483.- Clau de bronze. Fons del museu.
- 21484.- Clau de bronze. Fons del museu.
- 21485.- Agulla de bronze. Fons del Museu.
- 21486.- Agulla de bronze. Fons del Museu.
- 21487.- Lecite hel·lenístic. Fons del Museu.
- 21488.- Lecite hel·lenístic. Fons del Museu
- 21489.- Nansa de bronze. Fons del Museu.
- 21490.- Nansa de bronze. Fons del Museu.
- 21491.- Nansa de bronze. Fons del Museu.
- 21492.- Nansa de bronze. Fons del Museu.
- 21493.- Nansa de bronze. Fons del Museu.
- 21494.- Nansa de bronze. Fons del Museu.
- 21495.- Clau grapa de bronze. Fons del Museu.
- 21496.- Clau grapa de bronze. Fons del Museu.
- 21497.- Clau grapa de bronze. Fons del Museu.
- 21498.- Clau grapa de bronze. Fons del Museu.
- 21499.- Clau grapa de bronze. Fons del Museu.
- 21500.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21501.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21502.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21503.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21504.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21505.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21506.- Clau de bronze. Fons del Museu.
- 21507.- Peça sobre làmina d'os amb rosetó a la part superior. Fons del Museu
- 21508.- Peça sobre làmina d'os amb rosetó a la part superior. Fons del Museu
- 21509.- Placa quadrangular amb una flor de lotus en relleu. Fons del Museu.
- 21510.- Placa circular con un rosetó de 16 pètals en relleu. Fons del Museu.
- 21511.- Placa amb dona cavalcant i personatge masculí. Fons del Museu.
- 21512.- Copa amb peu i decoració. Fons del Museu
- 21513.- Placa amb cap femení en alt-relleu i dos forats de suspensió. Fons del Museu.
- 21514.- Motlle circular con rosetó de 18 pètals. Fons del Museu
- 21515.- Motlle amb una banda de meandres i un rosetó central. Fons del Museu
- 21516.- Fragment de motlle amb representació del déu Bes. Fons del Museu
- 21517.- Fragment de motlle circular amb motiu radial. Fons del Museu
- 21518.- Copa campaniana. Fons del Museu
- 21519.- Bol campanià. Fons del Museu
- 21520.- Bol campanià. Fons del Museu
- 21521.- Bol campanià amb dues nanses. Fons del Museu
- 21522.- Bol campanià. Fons del Museu
- 21523.- Plat campanià . Fons del Museu
- 21524.- Plat campanià. Fons del Museu
- 21525.- Bol de vernís negre. Fons del Museu
- 21526.- Bol de vernís negre. Fons del Museu
- 21528.- Vas-biberó en forma d'eriqó. Fons del Museu
- 21529.- Caixeta de plom amb doble fons. Fons del Museu.
- 21530.- Caixeta de plom. Fons del Museu.
- 21531.- Tinter de ceràmica Campaniana B. Fons del Museu
- 21533.- Gerret. Fons del Museu
- 21534.- Gerret. Fons del Museu
- 21535.- Gerret. Fons del Museu
- 21536.- Moneda romana. Fons del Museu
- 21537.- Moneda romana. Fons del Museu
- 21542.- Excavacions Puig des Molins 2005

TREBALLS ADMINISTRATIUS

En aquest apartat s'inclouen els informes i gestions relatives al normal funcionament del museu, i que es refereixen a les necessitats generals del centre, a temes de personal, la gestió

del centre, les despeses i pressupost, obres i manteniment de les instal·lacions, així com totes aquelles consultes o sol·licituds plantejades per qüestions d'ordre tècnic, bibliogràfic, de préstec de material arqueològic per a exposicions temporals, etc.

Així, durant l'any 2005 s'han donat entrada a un total de 127 oficis, s'han realitzat un total de 569 sortides i s'han resolt 76 consultes per correspondència.

Cal subratllar que bona part de l'activitat desenvolupada durant 2005 ha estat determinada pel fet de l'inici de les obres del Museu Monogràfic del Puig des Molins. Per això, entre els documents tècnics elaborats durant 2005 destaquen els següents.

– Redacció del Programa Expositiu per al Museu Monogràfic del Puig des Molins.

La primera necessitat derivada de la remodelació de les instal·lacions del museu ha estat la de redactar un Programa Expositiu per al renovat Museu Monogràfic. Aquest ha estat un encàrrec de la Subdirecció General de Museos Estatales del Ministeri de Cultura de l'Estat.

Aquest document fixa el concepte i missatge que el museu ha de transmetre; defineix els seus principals valors i continguts, descriu l'organització d'aquests continguts, així com l'esquema i les circulacions generals de la nova exposició permanent; estableix les estratègies i recursos de comunicació; proposa els elements museogràfics de recolzament a l'exposició permanent; i, finalment, aporta una relació dels béns culturals que seran exposats.

És en base a aquest document que l'empresa que ha guanyat el corresponent concurs, que en aquest cas ha estat ACESINH de Madrid, ha de dissenyar la nova exposició permanent.

– Redacció d'un Programa de Restauració de Materials.

A partir de la selecció de les peces que han de ser exhibides en la nova exposició permanent del Museu Monogràfic del Puig des Molins, s'ha redactat també un Programa de Restauració de Materials, en el que figuren tots aquells objectes que han de ser restaurats a càrrec de la Subdirecció General de Museos Estatales. El programa elaborat inclou un total de 127 objectes arqueològics.

MANTENIMENT

En el apartat dedicat al manteniment, hem de destacar que el principal esdeveniment d'enguany són les obres en les quals es troba immers el Museu Monogràfic del Puig des Molins, iniciades en el mes de març de 2005. Aquestes, lògicament, han tingut una gran repercussió per al normal desenvolupament de les tasques habituals, així com per la situació que pateixen els visitants de la Necròpolis.

Amb motiu de les obres, amb l'excepció de l'àrea administrativa, magatzems i biblioteca, l'edifici del Puig des Molins s'ha buidat completament de mobles, maquinària del taller de restauració, ferramentes, capsos de plàstic per emmagatzemar materials, etc., que s'han traslladat a les noves prestatgeries que han estat instal·lades als magatzems externs del museu. També, en un dels magatzems externs, s'ha habilitat un espai per a ser utilitzat com a taller de restauració provisional, amb la finalitat de continuar amb la neteja i tractament dels materials procedents de les darres excavacions a la necròpolis del Puig des Molins. Tanmateix, el procés d'obra ha produït un continu moviment de materials pels diferents departaments del museu, tant els arqueològics com el material administratiu que, òbviament ha dificultat el treball de manteniment. No obstant tot això, s'ha aconseguit una continuïtat en el funcionament normal de les feines habituals.

Per altra banda, s'ha realitzat l'habitual manteniment de les instal·lacions del Museu de Dalt Vila, de la necròpolis del Puig des Molins, i dels magatzems externs (sistemes de seguretat, pintura, reparació elèctrica i de fontaneria, etc.). És de destacar que el Museu Arqueològic de Dalt Vila s'ha vist greument afectat per les filtracions d'aigües pluvials al baixos del baluard de Santa Tecla, cosa que ha afectat als materials arqueològics de l'exposició permanent.

ACTIVITATS CULTURALS

Les activitats culturals, en la seva major part, s'han dut a terme fora de les instal·lacions del Museu a causa de les obres de l'edifici. Les conferències han estat impartides a la Sala de Cultura de Sa Nostra (carrer Aragó n°11) i al Club Diario de Ibiza (Avinguda de la Pau s/n), mercès a la col·laboració d'aquestes dues entitats, que ens complau agrair públicament.

Conferència inaugural del Seminari d'Arqueologia 2005.

Durant l'any 2005 s'han desenvolupat les següents activitats:

- Organització d'activitats i participació en la IV FIRA DE LA CIÈNCIA, promoguda per la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació, que va tenir lloc a Menorca, els dies 17, 18 i 19 de març. Posteriorment la Fira es va traslladar a Palma, els dies 28, 29 i 30 d'abril. Aquesta activitat té com objectiu fomentar el coneixement, ús i estima del nostre patrimoni entre els estudiants de les nostres illes, a més de despertar i potenciar l'esperit científic i investigador. Per a l'edició 2005, a l'equip del museu va semblar interessant que els nostres escolars, que avui dia tenen a l'abast més jocs dels que realment poden fer servir i molt diferents als que varen utilitzar els seus avis i pares, coneguessin una forma de jugar diferent a la que habitualment juguen en l'actualitat.

Per aquests motius el taller didàctic que es va preparar es va centrar en els jocs a l'època romana. D'aquesta manera varen conèixer, no tan sols els jocs de taula, com el Calculi, la Tabula, el Duplum Molendinum, el Doudecim Scripta, el Tessera, el Abacum claudere, el Latrunculi, etc, sinó que també es mostraren altres tipus de jocs, com els que es jugaven al carrer (baldufa, jocs de pilota, tabes, anous, cercles, etc.). Igualment es varen utilitzar jocs moderns de contingut històric per a la seva comparació amb els jocs antics, fent servir també jocs actuals d'ordinador, en els quals hi havia esdeveniments històrics com les guerres púniques.

El taller, que va estar sota la responsabilitat dels monitors Carme Mezquida, Helena Jiménez i Salvador Bohigues, va tenir una gran acceptació entre els participants que, a més de entusiasmar-se i divertir-se amb els jocs, varen tenir l'oportunitat de conèixer qui eren els romans, com jugaven els nen i nenes d'aquella època i, en definitiva, apropar-se a l'estructura social romana, fomentant l'interès per la història en general i l'època romana en particular.

- Seminari d'Arqueologia 2005: "MEDITERRÀNEO: LOS ORÍGENES DE LA NAVEGACIÓN EN UN MAR DE ISLAS", impartit pel Dr. Victor M. Guerrero Ayuso, Professor titular de Prehistòria en la Universitat de les Illes Balears, que va tenir lloc els dies 19, 20 i 21 d'abril, amb el programa següent:

- 1^a. Sessió: "Los inicios de las navegaciones ultramarinas".
- 2^a. Sessió: "Pescadores, piratas y comerciantes. Las marinas regionales".
- 3^a. Sessió: "Fenicios y griegos. La hegemonía de las navegaciones".

- Participació en l'organització d'activitats el dia 18 de maig per a la celebració del Dia Internacional dels Museus, conjuntament amb els Museus d'Art Contemporani d'Eivissa i els Etnogràfics de Santa Eulària des Riu i de Formentera, amb les respectives Associacions d'Amics, sota el lema de la UNESCO "Els Museus, Ponts entre Cultures". Enguany, el Museu Etnològic de Formentera va ser l'amfitrió de l'acte institucional, que és de caràcter itinerant, ja que cada any es celebra en un museu distint. Així, l'acte oficial va tenir lloc a l'illa de Formentera i va consistir en la

presentació del Dia Internacional dels Museus, continuant-se amb la lectura d'un manifest redactat pels directors i conservadors dels museus de les Pitiüses, en el que es varen plantejar la problemàtica dels nostres centres. Tot seguit es va oferir un concert a l'església de Sant Francesc, a càrrec dels alumnes del Conservatori de Música de Formentera, finalitzat el qual es va convidar al públic assistent a un bufet. El Museu Arqueològic va oferir durant tota la setmana l'entrada gratuïta a les seves instal·lacions, obsequiant els seus visitants amb punts de llibres i pòsters amb imatges de peces del museu.

- Col·laboració amb l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic en l'organització i desenvolupament del Taller d'Arqueologia d'Estiu 2005, entre el 4 de juliol i el 26 d'agost. El Taller, organitzat en torns setmanals, es duu a terme a la mateixa necròpolis del Puig des Molins.
- Participació en l'organització d'activitats de la 5ª SETMANA DE LA CIÈNCIA I LA TECNOLOGIA, promoguda per la Conselleria d'Economia, Hisenda i Innovació. La seva ampla demanda va fer que es realitzés durant dues setmanes, del 7 al 11 i del 14 al 18 de novembre, oferint tota una sèrie d'activitats encaminades a difondre els mètodes i sistemes d'investigació i treball que habitualment desenvolupen arqueòlegs, conservadors de museu, restauradors, etc. Per això, i tenint en compte que es va a celebrar l'any mundial de la física, es varen triar diversos temes que uneixen les dues disciplines: física i arqueologia. Així, hi va haver un taller de "Fosa de metall", que tenia com a objectiu que els escolars coneguessin les tècniques de fabricació del metall a l'antiguitat. L'activitat va consistir en l'elaboració de reproduccions de peces del museu seguint la tècnica de la fosa en motlles, però en aquest cas utilitzant plom, degut a la baixa temperatura del seu nivell de fusió que facilita el seu ús en una activitat de curta durada.

Una altra activitat va ser la dedicada a "Vaixells i navegació al món antic", en la que es mostraren els diferents tipus de naus que durant la història han navegat per les Pitiüses, destacant els vaixells de l'antiguitat. Mitjançant reproduccions a escala, els alumnes podien realitzar proves en una gran cubeta

Conferència del Dr. J. L. López Castro a les XX Jornades d'Arqueologia.

d'aigua i comprovar com ha anat evolucionant la navegació.

Relacionat amb aquesta darrer activitat era el taller "La navegació a través de l'observació del cel", que es va desenvolupar mercès a la col·laboració de la Fundació "La Caixa", que va prestar el seu PLANETARI VIATGER. Es tracta d'una carpa autoinflable, a dins de la qual es projecten imatges de les constel·lacions, la qual cosa permet explicar l'ús dels estels per a l'orientació dels navegants, en particular l'estrella polar, que forma part de la constel·lació de l'Óssa Menor. Això va permetre valorar la importància de l'astronomia que va fer possible als mariners antics navegar per alta mar, sense risc a perdre el rumb.

Finalment, el taller "El comerç feniciopúnic" va tenir com a finalitat que els alumnes, mitjançant un joc sobre un tauler que representava la Mediterrània amb els diferents emporis fenicis, coneguessin els productes amb els que aquest poble comerciava a l'antiguitat, i compreguessin les diferències entre aquest comerç antic d'intercanvi o barata de productes i el sistema actual de mercat, basat en la llei de l'oferta i la demanda.

Tots els tallers es complementaren amb les corresponents fitxes didàctiques.

A més d'aquestes activitats destinades als escolars, també es va organitzar una Jornada de portes obertes, que va consistir en un programa per adults de visites guiades acompanyats per un monitor, en les que s'explicaven els inicis de l'arqueologia al Puig des Molins,

les característiques més importants de la necròpolis i les diferents fases històriques del jaciment, fent especial incidència en els diferents tipus de rituals funeraris.

Els diferents tallers d'aquesta 5ª Setmana de la Ciència varen estar sota la responsabilitat dels monitors Carme Mezquida, Helena Jiménez i Salvador Bohigues.

- Organització de les XX JORNADES D'ARQUEOLOGIA FENÍCIO-PÚNICA amb el títol "Economia i finances fenicio-púniques a Occident", que va tenir lloc a la Sala d'Actes del Club Diari de Ibiza, des del 21 al 25 de novembre de 2005, amb el següent programa:

Dia 21: "Economía de la colonización fenicia: Empresa estatal vs empresa privada", impartida per la Dra. Mirella Romero Recio, Investigadora del Programa Ramón y Cajal a la Universitat Carlos III de Madrid.

Dia 22: "Las ciudades fenicias occidentales: producción y comercio entre los siglos VI-III a.C.", impartida pel Dr. José Luis López Castro, Professor Titular d'Història Antiga del Departament d'Història, de la Facultat de Geografia i H^a de l'Art de la Universitat d'Almeria.

Dia 23: "Modelos de intercambio y sistemas económicos feniciopúnicos en Hispania", impartida per la Dra. Alicia Perea Caveda, Cap del Departament de Prehistòria del Centro de Humanidades del C.S.I.C.

Dia 24: "Cartago y el comercio púnico en el Mediterráneo Occidental", impartida pel Dr. Joan Ramon Torres, Cap del Servei d'Arqueologia del Consell d'Eivissa i Formentera.

Dia 25: "El aprovechamiento financiero de los Bárquidas en Hispania" impartida pel Dr. Juan José Ferrer Maestro, Professor Titular d'Història del Mon Clàssic de la Universitat Jaume I de Castelló.

- El programa VIU LA CULTURA, finançat per la Direcció General de Cultura del Govern de les Illes Balears amb la quantitat de 12.000 €, permet la contractació d'un monitor durant tot el curs escolar, que organitza, coordina i dirigeix les visites dels grups d'alumnes de centres d'Eivissa i Formentera al Museu Arqueològic a Dalt Vila, a la necròpolis del puig des Molins i als principals jaciments arqueològics de l'illa, com sa Caleta i ses païses de Cala d'Hort. L'objectiu d'aquest programa es obtenir el millor aprofitament de les visites al Museu Arqueològic i a la Necròpolis, però

també que els estudiants assoleixin els màxims coneixements sobre la història antiga pitiüsa, i també el màxim respecte i estima pel patrimoni i la cultura pròpia, alhora que es dóna a conèixer la funció dels museus de conservar, exhibir i difondre el patrimoni de les nostres illes. Igualment, dins d'aquest programa, mitjançant una bona coordinació entre personal del MAEF i el monitor responsable, s'ofereix als estudiants una sèrie d'activitats programades, que es duen a terme a l'Aula Didàctica situada al Museu Arqueològic a Dalt Vila. En aquest espai allunyat de les sales d'exposició, els alumnes, després de la visita guiada, poden emplenar les fitxes didàctiques, treballar amb els CD's interactius i altres materials informàtics, practicar jocs, etc.

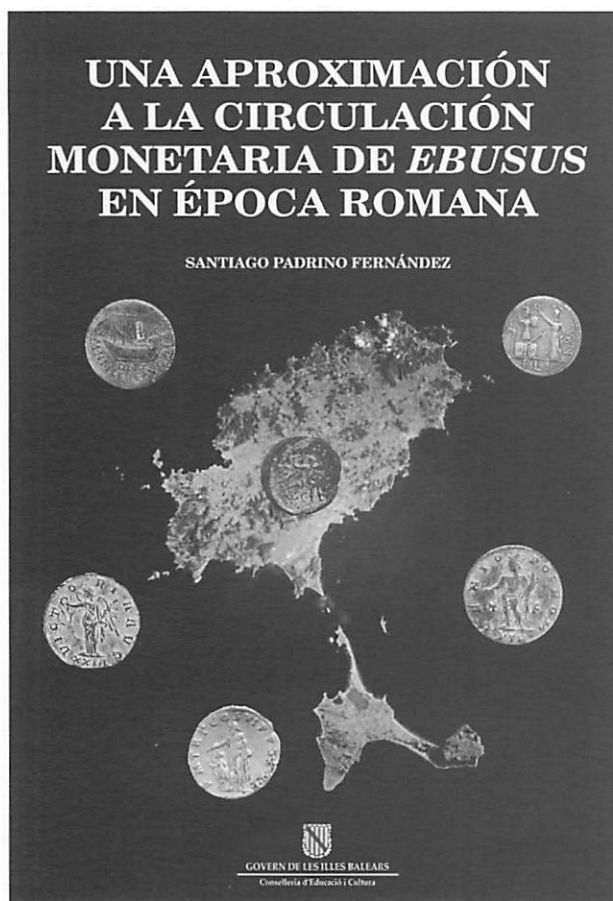
També es posa a disposició dels Centres d'Ensenyament tot el material didàctic que s'ha anat realitzant els darrers anys, com les fitxes didàctiques, el CD-Rom interactiu "Els fenicis a l'illa d'Eivissa", o les Maletes Didàctiques elaborades en col·laboració amb "Sa Nostra" i que en la actualitat son les següents: "La Metal·lúrgia del Bronze", "Les divinitats" i "Els déus clàssics".

Al llarg de l'any 2005 aquest programa ha estat utilitzat per un total de 5.396 alumnes.

PUBLICACIONS

Durant l'any 2005, el Museu ha publicat dos nous volums a la sèrie Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera:

Núm. 55. Santiago Padrino Fernández: Una aproximación a la circulación monetaria de Ebusus en época romana. 183 pp. amb figs., taules i làms. Eivissa, 2005.

Núm. 56. AAVV.: Guerra i ejército en el mundo Fenicio-púnico, XIX Jornades d'Arqueologia Fenicio-púnica (Eivissa 2004). 189 pp. amb figs. i làms. Eivissa, 2005.

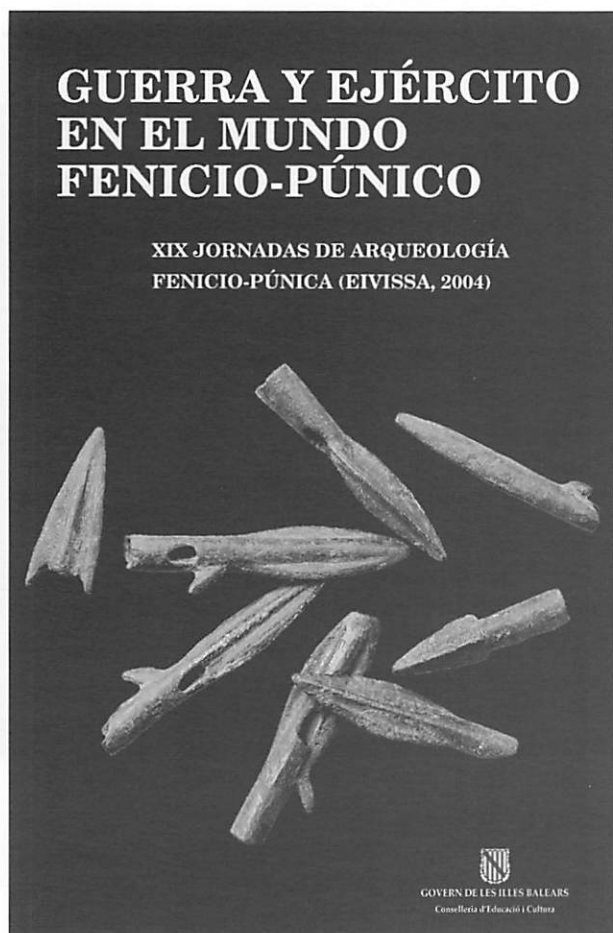
Com ja és habitual, l'edició de les XIX Jornades d'Arqueologia Fenicio-Púnica ha rebut el suport econòmic de l'Obra Social i Cultural de "Sa Nostra", així com de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

EXPOSICIONS

– Col·laboració amb la Fundació "La Caixa" en l'exposició "La Romanització a les Illes Balears", realitzada entre el dia 8 de novembre de 2005 i el 26 de febrer de 2006, a la seu d'aquesta entitat a Palma.

Aquesta mostra ha comptat amb la col·laboració de diferents museus de les Illes Balears, com el Museu de Mallorca, Museu de Pollentia, Museu d'Història de Manacor, Museu Regional d'Artà, Museu dels Pares Franciscans de la Porciúncula, Biblioteca Vivot, Museu de Menorca, Museu Municipal de Ciutadella, Museu Arqueològic Nacional de Madrid, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Museu de Belles Arts de València, la Hispànic Society de New York, la Bibliotheque National de França, així com materials de diversos col·leccionistes particulars, entre d'altres la Col·lecció Pons o la Col·lecció Mercedes Saura. El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va participar amb un total de vint peces, entre les que podem destacar el bust femení hel·lenístic conegut com a "Tanit", un bust grec rodi, un bol de ceràmica megàrica amb decoració en relleu, un cap femení i un cap de Bacus, ambdós de marbre, diverses peces de ceràmica de parets fines i de terra sigillata, així com diversos vasos i ungüentaris de vidre.

D'aquesta exposició ha estat editat un complet catàleg amb diversos articles dedicats a les Balears i Pitiüses abans de la conquesta, així com d'altres dedicats a la romanització de les Balears, l'Antiguitat Tardana i el Patrimoni, les troballes i col·leccions a les Balears romanes, finalitzant amb una completa bibliografia de les Balears i Pitiüses a l'època romana.

Igualment el catàleg es completa amb una breu fitxa que s'acompanya amb la fotografia en color de cadascun dels 169 objectes que foren exhibits en aquesta mostra.

INVESTIGACIÓ

Com a resultat dels treballs d'investigació desenvolupats en el MAEF, s'han realitzat les següents tasques:

Participació a Congressos

- Participació del conservador del MAEF, Benjamí Costa –juntament amb la professora de la Universitat de València Carmen Alfaro– en el Col·loqui Internacional Ressources et activités maritimes des peuples de l'Antiquité. (Université du Litoral Côte d'Opale 12-14 de maig de 2005), presentant la comunicació: "Salt, fishing and salted fish in the Pityusai islands in Antiquity"
- Participació i assistència de Benjamí Costa al 2nd International Symposium on Textiles and dyes in the Ancient Mediterranean World, (Universitat d'Atenes, 24-26 de novembre de 2005), presentant –conjuntament amb Carmen Alfaro– la comunicació: "New contribution to the study of purple-dye production in the Island of Ibiza: Excavations at Cala Olivera"
- Participació de l'equip del MAEF (J. H. Fernández, B. Costa i A. M. Mezquida) en el Vè Congrés d'Arqueologia Fenicio-Púnica –celebrat a la Universitat de Lisboa entre el 26 de setembre i el 2 d'octubre–, presentant les següents comunicacions: "Colgantes de pasta vítrea en forma de cabeza negroide" i "Una fosa de cremación de la necrópolis del Puig des Molins d'Eivissa"

Publicacions

Costa, B. i Fernández, J. H. (2005): Les illes Pitiüses abans de la conquesta romana de les Balears. El Món Romà a les Illes Balears. La Caixa. Palma de Mallorca.

Costa, B., Fernández, J. H. i Mezquida, A. (2005): Una nueva forma de la cerámica común púnico-ebusitana: la jarra Eb. 63. V Congreso Internazionale di Studi Fenici e Punici (Palermo-Marsala, 2-8 octubre de 2000).

Costa, B.; Marí, V. i Benito, N. (2005): Territorio y poder. La construcción de una chôra insular en la Ibiza púnica. V Congresso Internazionale di Studi Fenici e Punici (Palermo-Marsala, 2-8 octubre de 2000).

Costa, B. i Fernández, J. H. (2005): Entre el semitisme i el classicisme. Les anomenades "Dames d'Eivissa" i el paper de Tanit en les creences punicoebusitanes en el més enllà. L'antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears. XXIII Jornades d'Estudis Històrics Locals. Institut d'Estudis Baleàrics. Palma.

Alfaro, C. i Costa, B. (en premsa): Mobilité des gens et des techniques: La pourpre dans les provinces occidentales de l'Empire Romain et le cas d'Ibiza. XVI Convegno Internazionale di Studi L'Africa Romana. Mobilità delle persone e dei popoli, dinamiche migratorie, emigrazioni ed immigrazioni nelle provincie occidentali dell'Impero Romano (Rabat, 15-19 dicembre 2004).

Alfaro, C. i Costa, B. (en premsa): New contribution to the study of purple-dye production in the Island of Ibiza: Excavations at Cala Olivera. 2nd International Symposium on Textiles and dyes in the Ancient Mediterranean Worl. 24-26 de novembre de 2005. Universitat d'Atenes.

Costa, B. i Alfaro, C. (en premsa): Salt, fishing and salted fish in the Pityusai Islands in Antiquity. Colloque International Ressources et activités maritimes des peuples de l'Antiquité. Centre universitaire du Musée. Boulogne-sur-Mer 12-14 mai 2005. Université du Litoral Côte d'Opale.

Fernández, J. H.; Costa, B. i Mezquida, A. M. (en premsa): Colgantes de pasta vítrea en forma de cabeza negroide. Vè Congrés d'Arqueologia Feniciopúnica. 26 de setembre – 2 d'octubre. Universitat de Lisboa.

Mezquida, A. M.; Fernández, J. H. i Costa, B. (en premsa): Una fosa de cremación de la necrópolis del Puig des Molins, Eivissa. Vè Congrés d'Arqueologia Feniciopúnica. 26 de setembre – 2 d'octubre. Universitat de Lisboa.

Fernández, J. H., Mezquida, A. M. i Ramon, J. (en premsa): Pebeteros con representación leontocéfala de la calle Aragón, 33 (Eivissa). Imagen y culto en la Iberia prerromana: los pebeteros en forma de cabeza femenina. Anejos de Spal, Publicaciones de la Universidad de Sevilla.

EXCAVACIONS ARQUEOLÒGIQUES

Excavacions a la necròpolis del Puig des Molins 2005

Durant el mes d'octubre de 2005 es va dur a terme una nova campanya d'excavacions a la necròpolis del Puig des Molins, sota la direcció del Dr. Jordi H. Fernández i la Sra. Ana Mezquida. Hi prengueren part un total de 27 d'estudiants universitaris i llicenciats en arqueologia de les universitats espanyoles d'Alcalá d'Henares, Autònoma de Madrid, Autònoma de Barcelona i de València, així com estudiants estrangers de les universitats de Lisboa, La Sapienza di Roma i Tuscia di Viterbo a Itàlia, distribuïts en torns de quinze dies.

Amb aquesta campanya s'ha finalitzat el projecte d'excavació del sector A-D, que s'ha portat a terme dins del Conveni signat entre el Govern Balear i el Diario de Ibiza, que va finançar els treballs amb la quantitat de 20.000 €, i va rebre també una subvenció de 4.000 € per part de la Conselleria de Patrimoni del Consell d'Eivissa i Formentera.

La intervenció ha estat centrada en el sector anomenat D, en el qual han estat excavats els hipogeus núm. 11 i 12, que si bé no es trobaven intactes, han fornit una important quantitat de restes humanes i de materials arqueològics, tant d'època púnica com romana, principalment ceràmics, però també de bronze, navalles d'afaitar, ganivets i strigiles de ferro, ungüentaris de vidre, amulets, etc., que han estat convenientment numerats, siglats i rentats per al seu dipòsit al Museu Arqueològic.

Una vegada més, les dades que han procurat aquests treballs han estat de gran interès per a la investigació arqueològica, a més de la gran quantitat de materials recuperats, que han superat les expectatives del excavadors, confirmant que la necròpolis del Puig des Molins no és en absolut un jaciment esgotat, sinó un dels més importants per la gran quantitat d'informació que proporciona per a la investigació de l'antiguitat.

Excavacions al subsòl del museu monogràfic del Puig des Molins

El projecte de reforma i rehabilitació de l'edifici del Museu Monogràfic del Puig des Molins ha motivat la intervenció arqueològica en diversos sectors del subsòl, tant a dins com a l'exterior de l'immoble, on s'havia de rebaixar el terreny. Per aquest motiu es va realitzar un control arqueològic en previsió de l'aparició de

restes arqueològiques, sota la direcció de l'arqueòloga Ana Mezquida, que es va iniciar el 9 de maig i va finalitzar el 7 juny. Els treballs d'excavació varen permetre la documentació d'un conjunt de 6 sepultures de cremació i 16 tombes d'inhumació, a més de dos tombes més d'inhumació a l'exterior del edifici, al costat de la façana lateral esquerra del Museu, així com un altre sepultura baix l'antiga escala principal d'accés, que desapareix amb l'actual remodelació. Encara que moltes de les tombes estaven afectades per les antigues obres dels anys trenta per a la fonamentació de l'edifici, en general el seu estat de conservació era bó, la qual cosa va permetre la recuperació de quasi totes les restes humanes i els materials d'aixovar que les acompanyaven.

Projecte "La producció de porpra a Eivissa durant l'Antiguitat"

La renovació del Conveni de Col·laboració entre la Universitat de València i el Consell d'Eivissa i Formentera, permet la continuïtat durant el trienni 2005-2007 del Projecte d'Investigació "La producció de porpra a Eivissa durant l'Antiguitat", que desenvolupen l'esmentada universitat i el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, sota la direcció de la Prof. Carmen Alfaro i del conservador del museu Benjamí Costa. Els treballs de camp es dugueren a terme entre el 22 de juny i el 8 de juliol de 2005, i varen consistir en l'excavació d'un conquiller a cala Olivera, que va permetre documentar un petit taller, sense estructures fixes, per a la producció de porpra en els segles II-III dC., instal·lat sobre un abocador de deixalles dels segles II aC-I dC.

Tanmateix, dins del programa que preveu la prospecció de totes les cales i desembarcadors d'Eivissa i Formentera, susceptibles d'haver constituït un lloc on es descarreguessin les captures de murex i on s'haguessin establert tallers per a la producció de porpra, també es va dur a terme la prospecció de la costa nord-oriental de l'illa d'Eivissa, des de la cala Sant Vicent fins a la desembocadura del riu de Santa Eulària. Les prospeccions continuaran en les pròximes campanyes, fins a completar els litorals d'Eivissa i Formentera.

En tots aquests treballs participaren llicenciats en Història Antiga de la Universitat de València, així com diversos llicenciats en Arqueologia i Història Antiga d'aqueixa i d'altres universitats que col·laboren habitualment amb el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. ■

Información de

MEMORIA DE LAS ACTIVIDADES REALIZADAS POR LA AAMAEF EN EL 2005

Ana Mezquida

Prosiguiendo con su trayectoria, durante el año 2005 la Asociación ha continuado con la realización de su programa de actividades de carácter cultural y divulgativo, que incluye cursos, conferencias, actividades para los niños, etc., además de continuar colaborando con el Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, como viene haciendo desde su fundación.

CURSOS Y CONFERENCIAS

Este año se ha vuelto a realizar un curso, a petición de los socios, sobre Egipto, centrado en esta ocasión en el tema de la momificación. Éste se realizó entre los días 16 a 20 de mayo y fue impartido por la Dra. Mª José López Grande, profesora de la Universidad Autónoma de Madrid.

El programa de dicho curso, que llevaba por título "Momias del Antiguo Egipto: El secreto de la existencia eterna", fue el siguiente:

Día 16: "Cadáveres momificados para afrontar la eternidad. Las creencias egipcias en la vida después de la muerte".

Día 17: "Técnicas de momificación y embalsamadores: narraciones antiguas y constatación arqueológica".

Día 18: "Momias egipcias y paleopatología: enfermedades y otras dolencias de las gentes del antiguo Nilo".

Día 19: "Occidente descubre las momias egipcias: fascinación y morbosidad ante los muertos antiguos".

Día 20: "Las más famosas momias de Egipto. Historia de una investigación en curso"

Como es habitual, los asistentes al curso recibieron un pequeño dossier con un resumen de las conferencias impartidas, así como un diploma acreditativo de su asistencia al mismo.

ACTIVIDADES DIDÁCTICAS

Como se ha venido haciendo en años anteriores, durante los meses de Julio y Agosto la Asociación ha organizado el Taller de Arqueología. Esta actividad, que ya va por su quinta edición, está orientada a niños de entre 8 y 14 años. Este año, debido a las obras de rehabilitación del edificio del Museo, que impedía el acceso a los hipogeos utilizados en años anteriores, la excavación se realizó en el exterior, en una cuadrícula de 4 x 4 metros que se montó para tal fin. Dentro de dicha cuadrícula, se realizaron

Inauguración del curso "Memorias del Antiguo Egipto".

Alumnos del Taller de Arqueología.

mediante reproducciones, tres réplicas de enterramientos en fosa correspondientes a diferentes épocas, para que los niños pudieran comparar y ver las diferencias existentes en cuanto al ritual funerario, ajuar y posición del cadáver, en las épocas púnica, romana e islámica. Los alumnos tenían que excavar, dibujar y complementar fichas, igual que los arqueólogos en excavaciones reales.

También, se continuó con las actividades de elaboración de pan y se trabajó con arcilla, realizando copias de placas y tablillas con los nombres de los alumnos en alfabeto fenicio, además de hacer moldes de terracotas en escayola. Como novedad, este año se realizaron mosaicos con el símbolo de Tanit. Además, se volvió a realizar el recorrido por el interior de los hipogeos, que tanto gusta a los niños. Los turnos continuaron siendo semanales, de lunes a viernes, con un máximo de veinte niños por grupo. Los monitores de esta edición fueron Carmen Mezquida, Ana Mezquida y Salvador Bohigues.

REPRODUCCIONES

Un año más, la Asociación ha continuado con la venta de libros, postales y reproducciones en las tiendas del museo en Dalt Vila y en la necrópolis del Puig des Molins. El número de reproducciones a la venta durante el 2005 ha sido de ochenta y ocho. Además, se ha obtenido el permiso ministerial para la realización de ocho nuevas reproducciones que se pondrán a la venta durante el 2006. Las reproducciones nuevas son las siguientes:

- Cabeza femenina de estilo púnico-ebusitano (MAEF 7312), aparecida en el hipogeo 50 de la campaña de 1946 en la necrópolis del Puig des Molins. Su cronología es de finales del siglo V a.C.
- Colgante en forma de placa circular con representación de cabeza de Gorgona (MAEF 14507), procedente de la necrópolis del Puig des Molins. Con una cronología entre los siglos IV-III a.C.
- Colgante en forma de placa circular con decoración de un pulpo en relieve (MAEF 760), encontrada en la campaña de 1905 en la necrópolis del Puig des Molins. Su cronología se sitúa entre los siglos III-II a.C.
- Colgante en forma de placa circular con representación de cabeza Atenea Galeada

(MAEF 1004/142), procedente de la necrópolis del Puig des Molins. Su cronología es de siglo II a.C.

- Placa circular decorada con motivos vegetales (MAEF 401), aparecida en el hipogeo 1 de la campaña de 1903 en la necrópolis del Puig des Molins. Su cronología es de siglos III-II a.C.
- Lucerna romana alto-imperial (MAEF 10004/103), decorada con una escena de lucha de dos gladiadores en relieve sobre el disco, procedente de la necrópolis del Puig des Molins. Su cronología se centra en el siglo I d.C.

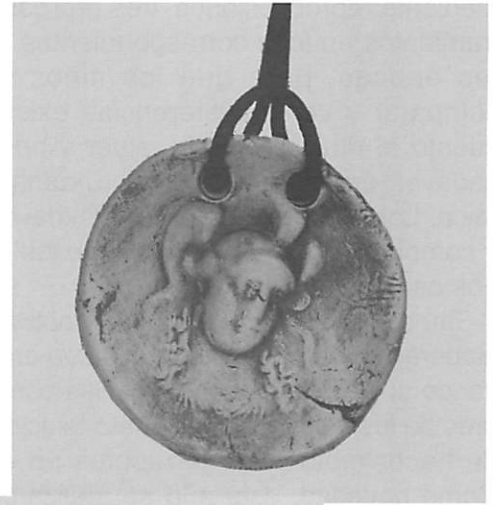
También, durante el 2005, se pusieron a la venta bolígrafos y cajas de lápices de colores con el anagrama de la Asociación, además de seis modelos de libretas de pequeño tamaño con las hojas de colores y en cuyas tapas se reproducen diferentes piezas del Museo.

PUBLICACIONES

Durante el 2005 se ha continuado editando trimestralmente el Full Informatiu, boletín que tiene por finalidad principal tener un contacto más frecuente con nuestros socios. La coordinación del Full continúa a cargo de Ana Mezquida y en él sigue colaborando Jordi H. Fernández, Helena Jiménez y Carmen Mezquida, además de María Jesús Jiménez que realiza las labores de fotocopia, montaje, y envío.

A través de nuestro Full Informatiu se ha mantenido a nuestros socios al corriente acerca de las actividades que programan tanto la Asociación como el Museo, además de comentar las nuevas publicaciones que edita el Museo. Igualmente, se ha continuado tratando temas de actualidad relacionados con el mundo de la cultura, arqueología y patrimonio de la isla. Se han mantenido, pues, las diferentes secciones que lo forman habitualmente, de entre la que destacamos la Galería de peces seleccionados, que se encuentra en el centro y que está pensada para que se pueda recortar y coleccionar. Durante el pasado año las piezas seleccionadas fueron un escarabeo de jaspe verde, un lecitio samio, una lápida romana y una cuenta de collar de pasta vítrea, todos ellos procedentes de la necrópolis del Puig des Molins.

Igualmente, se ha continuado con la edición de la revista Fites, de la que éste es su sexto ejemplar.

Nuevas reproducciones.

VIAJE

Durante el 2005 nuestra Asociación ofertó a los socios la posibilidad de organizar dos viajes culturales, uno a Túnez y otro a China. A pesar de tratarse de dos lugares con gran atractivo e interés cultural y arqueológico, los viajes no llegaron a realizarse porque el número de socios apuntados fue muy bajo, y para su realiza-

ción se requería un mínimo de plazas que no se cubrieron.

MOVIMIENTO DE SOCIOS

El número de socios a fines del año 2004 era de 205. Durante el año 2005 se han producido un total de quince altas y seis bajas, por lo que el número actual de socios es de 214. ■

Vine al Museu Arqueològic,
quasi cada dia és obert!!

**MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA**

Plaça de la Catedral, 3

**NECRÒPOLIS DEL
PUIG DES MOLINS**

Via Romana, 31

Horari d'estiu (del 01/04 al 30/09)
de dimarts a dissabtes de 10 a 14 i de 18 a 20 h

Horari d'hivern (del 01/10 al 31/03)
de dimarts a dissabtes de 9 a 15 h

Diumenges de 10 a 14 h.

Dilluns i festius tancat.

GOVERN DE LES ILLES BALEARS
Conselleria d'Educació i Cultura

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA